

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

О. М. Скачков, Л. О. Філіпковська

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2019

УДК 658.8.012.8
С42

Рецензенти: д-р екон. наук, проф. І. А. Дмитрієв,
канд. екон. наук, доц. І. М. Кадикова

Скачков, О. М.

С42 Економічна безпека підприємства [Текст] : навч. посіб. /
О. М. Скачков, Л. О. Філіпковська. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т
ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2019. –104 с.

ISBN 978-966-662-713-4

Запропоновано концептуальні, методологічні й методичні положення економічної безпеки, принципи й компоненти системи захисту від загроз і комплексне оцінювання рівня економічної безпеки підприємства.

Для студентів вищих навчальних закладів і практиків, а також тих, хто цікавиться проблемами забезпечення економічної безпеки.

Іл. 13. Табл. 6. Бібліогр. : 12 назв

УДК 658.8.012.8

ISBN 978-966-662-713-4

© Скачков О. М., Філіпковська Л. О., 2019
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2019

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Теоретичні основи економічної безпеки суб'єкта господарювання	6
1.1. Передумови виникнення поняття економічної безпеки підприємства та його еволюція.....	6
1.2. Стійкість – фундаментальна основа економічної безпеки суб'єкта господарювання	10
1.3. Теоретичні основи забезпечення економічної безпеки підприємств.....	12
2. Економічна безпека держави як найважливіший рівень економічної безпеки підприємств	15
2.1. Ієрархія рівнів економічної безпеки.....	15
2.2. Державні інтереси й економічна безпека.....	16
2.3. Загрози безпеки й напрями поновлення економічного зростання держави.....	17
2.4. Державна політика з огляду на регіональну економічну безпеку	18
2.5. Тіньова економіка як загроза економічній безпеці країни.....	22
2.6. Держава й забезпечення економічної безпеки підприємства	24
3. Загрози й ризики в діяльності підприємств	25
3.1. Поняття загроз і захист від них.....	25
3.2. Поняття, суть і класифікація ризиків	29
3.3. Криміналізація фінансово-господарської діяльності підприємств ...	34
3.4 система управління ризиками в бізнесі.....	36
4. Загальні принципи і рівні економічної безпеки підприємств	39
4.1. Принципи забезпечення економічної безпеки підприємств	39
4.2. Акціонерні відносини і вищий менеджмент підприємства	42
4.3. Аналізування фінансово-господарської діяльності підприємства для досягнення економічної безпеки	43
4.4. Значення обліку в реалізації економічної безпеки підприємства.....	45
5. Суть системи економічної безпеки підприємства і механізм її забезпечення.....	48
5.1. Загальні принципи будування системи економічної безпеки підприємств.....	48
5.2. Основні підходи й напрями забезпечення економічної безпеки підприємств.....	53
5.3. Управління системою економічної безпеки підприємства.....	55
6. Захист комерційної таємниці підприємства	61
6.1. Суть комерційної таємниці й необхідність її захисту	61
6.2. Економічні умови й передумови формування механізму захисту комерційної таємниці	64
6.3. Захист об'єктів інтелектуальної діяльності.....	65
6.4. Основні джерела, канали витоку й методи одержання інформації про конкурентів.....	67

6. 5. Основні елементи механізму захисту комерційної таємниці підприємства.....	71
7. Оцінювання й аналіз економічної безпеки підприємства	75
7.1. Складові економічної безпеки підприємства й підходи до її оцінювання.....	75
7.2. Моделі інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки підприємства.....	77
7.3. Адаптивний метод оцінювання рівня економічної безпеки підприємств.....	79
8. Інформаційна й документаційна безпека	83
8.1. Суть економічної інформації та її конфіденційність.....	83
8.2. Інформаційні системи й технології	84
8.3. Забезпечення інтегральної безпеки інформаційних систем	86
8.4. Механізм захисту конфіденційних документів.....	87
9. Галузеві особливості забезпечення економічної безпеки підприємств .	90
9.1. Рівні діяльності й галузеві особливості підприємства	90
9.2. Функціонування системи забезпечення економічної безпеки в промисловості.....	92
9.3. Загрози економічній безпеці в будівельній сфері і заходи для їх уникнення.....	94
9.4. Забезпечення економічної безпеки на транспорті	96
9.5. Специфічні типи загроз та організація економічної безпеки проекту	97
9.6. Забезпечення економічної безпеки авіапромислового підприємства.....	98
Бібліографічний список.....	103

ВСТУП

У складний період розвитку держави, який переживає Україна, проблема економічного забезпечення набуває виняткового значення для національного господарства в умовах трансформаційних змін і глобалізації. Як впливає зі світового досвіду, високий рівень економічної безпеки є гарантією незалежності країни, визначальною передумовою стабільного розвитку економіки й суспільства. Об'єктивно необхідні зміни в переважній більшості сфер суспільного життя відбуваються з великими труднощами. Перехід до нових форм державного управління й господарювання в умовах неузгодженості правової бази, відсутності науково-обґрунтованої концепції реформ політична нестабільність та ірраціональність мислення породили цілу низку проблем, посилення яких висуває на перший план проблему національного забезпечення держави.

Ситуація, що склалась у суспільстві й економічній системі, зумовила багато непередбачуваних небезпек і загроз для підприємництва, яке ще не має необхідного досвіду. Окрім цього ситуація погіршується внаслідок розкрадання, корупції, криміналізації бізнесу, шахрайства тощо.

Забезпечення умов ефективного розвитку країни є вирішальним сьогодні і ґрунтується на безпеці національної економіки на всіх її рівнях: держави, регіону, галузі, підприємства, домогосподарства й кожної особи. Для формування правової держави, перебудови політичної систем та установлення демократії необхідно чітко дослідження суті й принципів економічної безпеки.

Саме тому засвоєння знань про ринкову економіку не буде цілісним без приділення уваги економічній безпеці підприємництва з огляду на жорстку конкуренцію, прояв загроз, небезпек, ризиків і конфліктів у цій сфері.

Знання й уміння, набуті студентами під час вивчення дисципліни про основи забезпечення економічної безпеки, особливості захисту економічних інтересів підприємства під час його розвитку, знадобляться майбутнім економістам для прийняття рішень щодо напрямів формування системи забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання.

1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРЮВАННЯ

1.1. Передумови виникнення поняття економічної безпеки підприємства та його еволюція

Загроза зниження рівня економічної безпеки вітчизняних промислових підприємств зумовлена інерційністю їх структури виробництва, підвищенням фізичного зношення обладнання, технологічною відсталістю. У цьому контексті особливої терміновості набуває необхідність розроблення ефективних механізмів підвищення рівня економічної безпеки.

Наукова категорія «безпека» визначається з різних позицій. Зокрема, *безпека* як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. З огляду на самостійність безпека визначається як стан суспільних відносин, при якому особистість, соціальна група, народ, країна (держава) може самостійно, суверенно, без втручання й тиску ззовні вільно вибирати й здійснювати свою стратегію міжнародної поведінки, духовного, соціально-економічного й політичного розвитку. З позицій ризикованості *безпека* – це відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдання збитків. З урахуванням системного підходу безпека визначається як такий стан складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або неможливості її функціонування й розвитку. Таким чином, існують різні підходи до визначення поняття «безпека», у яких ураховуються захищеність, ризику, забезпечення самостійності суб'єкта. Залежно від цих підходів і відбувалася еволюція економічної безпеки підприємства.

Під міжнародною економічною безпекою розуміється така економічна взаємодія країн, яка виключала би навмисне завдання збитку економічним інтересам якоїсь країни. Дестабілізаційними факторами зниження рівня міжнародної економічної безпеки можуть бути порушення стабільності міжнародної торгівлі; обмеження доступу деяких країн до стратегічних ресурсів через їх дорожчання або вплив політичних факторів; навмисне створення перешкод під час обміну новими актуальними технологіями; створення сприятливих умов деякими країнами для «відпливу» висококваліфікованих кадрів з інших країн та ін.

Відповідно до Концепції економічної безпеки України суть економічної безпеки країни визначається як «спроможність національної економіки забезпечити свій вільний незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій та здатність Української держави до захисту

національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз». Інтенсифікація інтелектуально-інноваційного розвитку України є основною передумовою досягнення нею високого рівня економічної безпеки.

Економічну безпеку регіонів України можна охарактеризувати такими основними дестабілізаційними факторами: виснаження виробничо-технічного потенціалу, погіршення екологічної обстановки, збільшення безробіття, утрата продовольчої незалежності, порушення рівномірності фінансового забезпечення (рис. 1.1).

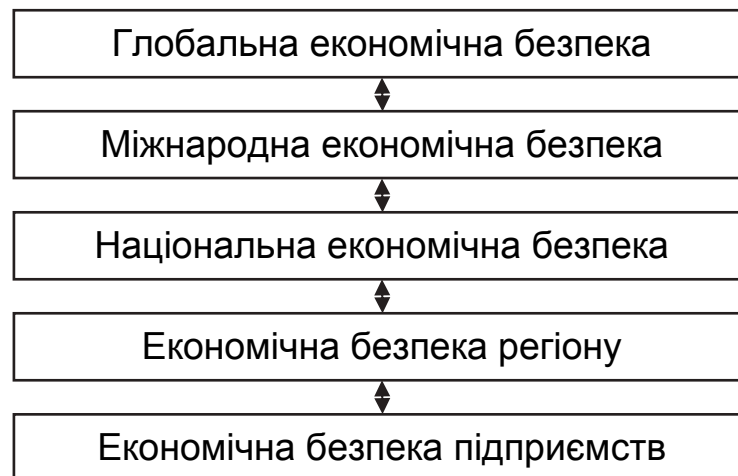


Рис. 1.1. Ієрархія рівнів економічної безпеки

Опорою національної економіки й економічного розвитку регіонів є високорозвинені виробничі структури, які можуть успішно досягати поставлених ринкових цілей.

Економічну безпеку підприємства можна розглядати як одну із складових загального поняття «безпека».

Будь-який збиток рано чи пізно отримує оцінку в грошовому виразі, тобто можна виокремити чисто економічну складову збитку. Однак слід зазначити, що збиток або прибуток як фінансова категорія не відображає реального стану економічної безпеки підприємства, оскільки характеризує лише поточний стан фінансової діяльності підприємства.

Підтвердженням актуальності проблеми вивчення економічної безпеки підприємств є усвідомлення цієї актуальності керівниками підприємств і створення в організаційній структурі управління підприємствами спеціальних підрозділів для забезпечення такої безпеки, але ці структурні підрозділи не мають розробленої наукової системи оцінювання рівня безпеки, що ефективно функціонує, теоретичної бази своєї роботи, що істотно зменшує результативність таких структурних підрозділів.

У цілому можна виокремити декілька підходів до визначення економічної безпеки підприємства (ЕБП).

ЕБП визначають:

1. Як захист проти економічних злочинів. Дуже часто забезпечення ЕБП зводять до захисту від різноманітних економічних злочинів (від крадіжки, шахрайства, фальсифікації, промислового шпигунства і т. д.). Виконання аналізу комплексу цих загроз є надзвичайно важливим, але обмежувати поняття економічної безпеки підприємства лише загрозами з різним рівнем деталізації не можна, особливо зважаючи на те, що це поняття є набагато ширшим і змістовним.

2. Як стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Підприємство – це насамперед об'єкт економічних відносин. Власник підприємства ставить результатом діяльності підприємства досягнення поставленої ним мети, яка зазвичай має економічний характер.

Чи виникатимуть під час цього досягнення які-небудь загрози, чи вестиметься з ними боротьба, як її вестимуть – власникові, найімовірніше, однаково. Боротьба із загрозами найчастіше не є метою створення й володіння підприємством, ведення ним економічної діяльності. Утім, міркування про економічну доцільність ведення боротьби з загрозами, напевно, викличе інтерес власника, оскільки це безпосередньо зачіпає його матеріальні інтереси, адже ведення цієї боротьби потребує витрат, а виграш не є очевидним.

3. Як стан ефективного використання ресурсів або потенціалу. Підхід, коли намагаються уникнути вживання поняття загрози при означенні ЕБП, базується на економічних поняттях досягнення мети, функціонування підприємства, тобто є ресурсно-функціональним підходом.

Економічна безпека підприємства – це стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загрозам і забезпечення стабільного функціонування підприємства сьогодні й у майбутньому.

Оцінити ефективність використання ресурсів досить складно. Безумовно, ефективність використання корпоративних ресурсів як причина або наслідок може характеризувати ступінь ЕБП. Однак виникає проблема визначення того, що саме належить до цих корпоративних ресурсів і як розглядати їх вплив на ЕБП: разом чи окремо.

Неможливо використовувати некорпоративні ресурси забезпечення ЕБП, наприклад державні правоохоронні органи, системи регулювання торгових і виробничих відносин, а також визначити, чи є швидкий, динамічний розвиток підприємства або, навпаки, застій стабільним функціонуванням.

Економічна безпека підприємства – це такий стан господарського суб'єкта, за якого він при найбільш ефективному використанні корпоративних ресурсів добивається запобігання наявним небезпекам і загрозам або іншим непередбаченим обставинам їх ослаблення або захисту від них і в основному забезпечує досягнення цілей бізнесу в умовах конкуренції і господарського ризику.

4. Як наявність конкурентних переваг. Підхід, прихильники якого вважають, що наявність конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, техніко-технологічного потенціалів та організаційної структури підприємства його стратегічним цілям і завданням, забезпечить йому певний рівень економічної безпеки. Однак сам факт наявності переваг і потенціалу без їх використання й реалізації не гарантує підприємству економічної безпеки.

5. Як реалізація і захист економічних інтересів. Відносно більш новий підхід, що базується на реалізації і захисті економічних інтересів підприємства. За цим підходом ЕБП визначається як захищеність його життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз, тобто захист підприємства, його кадрового й інтелектуального потенціалу, інформації, технологій, капіталу й прибутку, який забезпечується системою заходів спеціального правового, економічного, організаційного, інформаційно-технічного й соціального характеру.

Безпека в початковому й найзагальнішому сенсі слова – це стан, при якому не загрожує небезпека, тобто є захист від загроз. Однак для підприємства бути в безпеці зовсім не означає функціонувати без небезпек. Останні існують завжди або майже завжди і в певних межах можуть навіть мати позитивне значення і стати однією з причин необхідної активності підприємства. Небезпеки, проблеми, труднощі є не тільки неминучими в діяльності підприємства, але й деякою мірою корисними, оскільки також відіграють і мобілізаційну роль у цій діяльності.

Рівень економічної безпеки підприємства не можна оцінити певним статичним показником, оскільки він містить щонайменше три компоненти:

1) наявний рівень економічної безпеки підприємств (щодо ресурсного забезпечення виробничо-господарської та фінансової діяльності);

2) ефективність функціонування;

3) здатність до подальшого розвитку.

Отримання результатів діяльності пропонується розглядати за такими критеріями: стабільність і безперервність виробничої діяльності підприємства; фінансово-економічна стійкість підприємства; ефективність використання ресурсів підприємства.

При ефективному використанні ресурсів і наявності спроможності підприємства до постійного розвитку можна стверджувати про досягнення високого рівня економічної безпеки. Середній рівень економічної безпеки характеризується досягненням підприємством фінансово-економічної стійкості й формування спроможності до адаптації. При виявленні стабільності та безперервності виробничої діяльності на підприємстві й спроможності лише протистояти загрозам рівень економічної безпеки підприємства є низьким.

Конкретизація градації рівнів економічної безпеки дасть змогу вітчизняним підприємствам об'єктивно оцінити ситуацію і намітити стратегічні напрями розвитку.

1.2. Стійкість – фундаментальна основа економічної безпеки суб'єкта господарювання

Нової якості економічного розвитку можна досягти насамперед завдяки ефективній роботі вітчизняних підприємств.

Більшість внутрішніх загроз національної безпеки прямо або побічно залежать від успішності функціонування підприємств. Таким чином, стає очевидною важливість ролі підприємств в економіці держави. Створення сприятливого середовища для розвитку підприємств має стати позитивним ефектом для всієї економіки. Це дасть змогу зробити її конкурентоспроможною й ефективною, розширити експортну базу, підвищити рентабельність виробництва і, як наслідок, буде сприяти стійкому розвитку суспільства в цілому.

На рівні суб'єкта господарювання економічна безпека держави є порівнянню зі стабільністю підприємства і являє собою існування таких економічних і виробничих, а також технологічних умов, за яких можна на законних підставах реалізовувати свої економічні інтереси, не вступаючи в протиріччя з іншими суб'єктами господарювання, а також стійко розвиватися в цей час.

Слово «стабільність» є наслідком перетворення слова «устой», що у словнику С. І. Ожегова визначено як «те, що склалося, устоялося, головне, на чому будується що-небудь, основа чого-небудь».

Уперше термін «економічна стабільність» виник як наслідок спроб вирішення проблеми виходу із глобальних енергетичних криз 1973 і 1979 років, які загострили проблему обмеженості ресурсів. Надалі цей напрямок економічної думки перетворився на самостійну дисципліну «ecosestate» («economic security of state»), предметом вивчення якої є економічна стабільність держави, чого можна досягти через економічну стабільність регіонів і підприємств.

Поняття стабільності підприємства розглядалося багатьма вченими, проте загального підходу до цього питання, як і раніше, немає.

Більшість дослідників дорівнюють поняття стабільності підприємства до його фінансової стабільності, у якій основними є факт збитковості й інститут банкрутства як один із головних інститутів, необхідних для успішного існування стійких підприємств.

Ще один погляд на визначення поняття стабільності підприємства – ототожнення його з досягненням, з одного боку, рентабельної виробничо-комерційної діяльності шляхом збільшення ефективності як керування підприємством, так і використання ресурсів виробництва, а з іншого – стійкого фінансового розвитку шляхом поліпшення структури активів.

За іншими міркуваннями, якщо доходи підприємства використовувати ефективно, це буде сприяти безперервному стабільному процесу виробництва й реалізації продукції. Отже, у цьому випадку стабільність зводиться до постійного перевищення доходів над видатками.

Інколи стабільність підприємства бачиться як такий баланс економічних ресурсів, що забезпечить стабільний прибуток і умови, необхідні для подальшого виробництва в довгостроковому періоді, що з огляду на розвиток не дає змоги одержати динамічну характеристику його економічної безпеки.

Наведені підходи дають змогу узагальнено подати стабільність підприємства як такий його стан, коли використання внутрішніх і зовнішніх ресурсів (матеріальних, економічних і трудових) забезпечує стабільний розвиток суб'єкта господарювання на основі перевищення доходів над видатками, збільшення прибутку за умови збереження його платоспроможності при допустимому рівні зовнішніх і внутрішніх ризиків у теперішньому й осяжному майбутньому часі.

Оскільки підприємство являє собою складну систему, що перебуває в постійній взаємодії із зовнішнім середовищем, динаміка його функціонування має забезпечувати внутрішню цілісність його структури. Усі елементи цієї системи тісно взаємозалежать, так що змінення одного елемента неминуче спричинить відповідне змінення іншого (рис. 1.2).

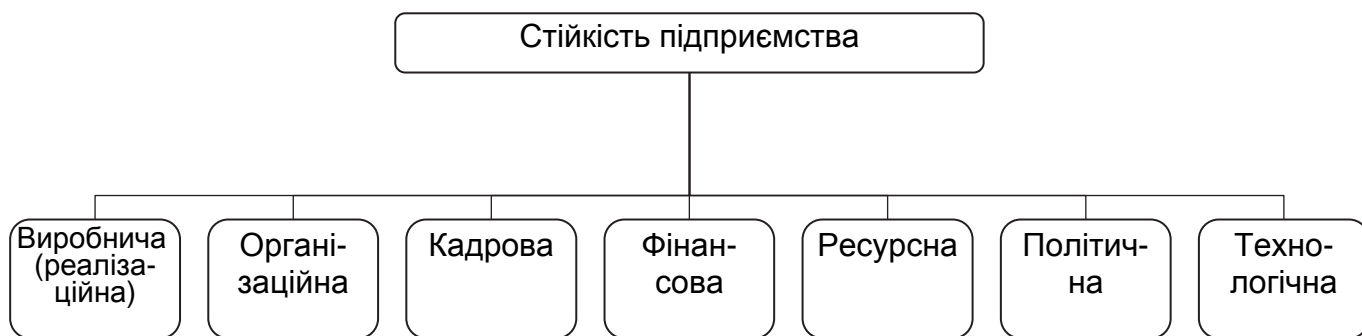


Рис. 1.2. Складові стійкого розвитку підприємства

Стабільність підприємства може бути довгостроковою й поточною. Довгострокова (стратегічна) являє собою відповідність внутрішнього середовища підприємства вимогам, пропонованим зовнішнім середовищем. Можна казати про довгострокову стабільність, якщо темпи розвитку підприємства відповідають темпам розвитку ринку. Із цього випливає, що довгострокова стабільність є більшою на тих підприємствах, які вже давно існують на ринку, адже процес розвитку підприємства підвищує цей вид стабільності. Короткострокова ж стабільність характеризує відповідність наявних на підприємстві ресурсних можливостей ресурсним потребам. У цьому випадку можна казати про те, що з розвитком підприємства відбувається процес зменшення короткострокової стабільності внаслідок збільшення потреб у ресурсах.

Проблематику стійкого розвитку можна розглядати й через багато в чому синонімічну йому економічну безпеку. Адже незалежність економіки, її стабільність, спроможність до постійного відновлення й успішного

розвитку є основними умовами економічної безпеки. Зі свого боку, економічна безпека також є передумовою тільки стійкого розвитку.

Таким чином, спостерігається нерозривний взаємозв'язок між поняттями стійкого розвитку й економічної безпеки країни, регіону або підприємства.

Підприємство є основним структуротвірним елементом будь-якої економіки і виконує не тільки функцію виробництва, але й дає кошти для існування багатьох людей, несе певне соціальне навантаження. Виходячи з цього, стає очевидним, що хитке положення комплексу підприємств становить небезпеку як для економіки й соціальної стабільності країни й суспільства в цілому, так і для подальшого розвитку кожного підприємства.

Взаємозв'язок категорій «стійкий розвиток підприємства» і «економічна безпека держави» має двосторонній характер. Так, держава за допомогою всіляких законодавчих заходів в області політики й економіки впливає на рівень стабільності підприємств. Водночас підприємство, будучи основним структуротвірним елементом економіки, виконує не тільки функцію виробництва, але й дає кошти до існування багатьох людей, несе певне соціальне навантаження. Якщо стабільність стану досить великого підприємства знижується або ж підприємство має стратегічну важливість для економіки, а також у випадку загальної негативної тенденції, що спостерігається на деяких підприємствах, то економічна безпека країни рано чи пізно підпаде під несприятливий вплив.

1.3. Теоретичні основи забезпечення економічної безпеки підприємств

Основою розроблення комплексної системи забезпечення економічної безпеки діяльності підприємства має бути певна концепція, яка містить мету, завдання, принципи діяльності, об'єкт і суб'єкт, стратегію і тактику. Мета цієї системи – мінімізація зовнішніх і внутрішніх загроз економічному стану суб'єкта підприємництва, у тому числі його фінансовим, матеріальним, інформаційним, кадровим ресурсам. Під час досягнення поставленої мети здійснюється вирішення конкретних завдань, які об'єднують усі напрями забезпечення безпеки:

- прогнозування можливих загроз економічної безпеки;
- організація діяльності з попередження можливих загроз (превентивні заходи);
- виявлення, аналіз і оцінювання реальних загроз економічній безпеці;
- прийняття рішень та організація діяльності з реагування на загрози, що виникли;
- постійне вдосконалення системи забезпечення економічної безпеки підприємництва.

Об'єктом системи в цілому є стабільний економічний стан діяльності фірми в поточному й перспективному періодах. Конкретними ж об'єктами захисту є фінансові, матеріальні, інформаційні й кадрові ресурси.

Суб'єкт цієї системи має більш складний характер, оскільки його діяльність характеризується не тільки особливостями й характеристиками об'єкта, а й специфічними умовами зовнішнього середовища, яке оточує суб'єкт підприємницької діяльності. Тому можна виокремити дві групи суб'єктів, що забезпечують економічну безпеку підприємництва: зовнішні та внутрішні. До зовнішніх суб'єктів належать органи законодавчої, виконавчої та судової влади, що мають забезпечувати безпеку всіх без винятку законслухняних учасників підприємницьких відносин, причому діяльність цих органів не можуть контролювати самі підприємці. Ці органи формують законодавчу основу функціонування й захисту підприємницької діяльності в різних її аспектах і забезпечують її виконання. До внутрішніх суб'єктів належать особи, які безпосередньо захищають економічну діяльність певної фірми. Як такі суб'єкти можуть бути: працівники власної служби безпеки фірми (підприємства) і запрошені працівники із захисту економічної діяльності підприємства. Суб'єкти, що забезпечують економічну безпеку підприємництва, реалізують свою діяльність на основі певної стратегії і тактики.

Стратегія – це довгостроковий підхід до досягнення мети. Для забезпечення економічної безпеки фірми застосовуються функціональні стратегії безпеки.

1. Стратегія економічної безпеки, що містить насамперед систему превентивних заходів, реалізовану через регулярну, безперервну роботу всіх підрозділів суб'єкта підприємницької діяльності з перевірки контрагентів, аналізу передбачуваних угод, експертизі документів, виконання правил роботи з конфіденційною інформацією і т. ін. Служба безпеки в цьому випадку виконує функцію контролера.

2. Стратегія реактивних заходів, яку застосовують у разі виникнення або реального здійснення будь-яких загроз економічній безпеці підприємництва. Ця стратегія, що базується на застосуванні ситуаційного підходу й урахування всіх зовнішніх і внутрішніх чинників, реалізується службою безпеки через систему заходів, специфічних для певної ситуації.

Під тактикою забезпечення безпеки розуміється виконання конкретних процедур і конкретних дій з метою забезпечення економічної безпеки суб'єкта підприємництва .

Під час управління економічною безпекою підприємства необхідно виокремлювати контури оперативного, тактичного й стратегічного управління. Оперативне управління характеризується лише протистоянням загрозам, які вже виникли, тактичне – спроможністю до адаптації, стратегічне – спроможністю до постійного розвитку.

Концепція управління економічною безпекою підприємства – це система теоретико-методологічних поглядів, у якій відображено розуміння

й трактування економічної безпеки підприємства та визначено цілі, завдання, методи, принципи, концептуальні моделі й положення щодо управління нею.

Ефективне управління економічною безпекою підприємства має базуватися на таких основних принципах.

1. Принцип законності. Уся діяльність підприємства має бути законною, інакше є суттєва загроза закриття такого підприємства відповідними органами як неправомірного.

2. Принцип економічної доцільності. Слід організовувати захист тільки тих об'єктів, витрати на які будуть меншими, ніж утрати від реалізації загроз щодо цих об'єктів.

3. Поєднання превентивних і реактивних заходів економічної безпеки. Превентивними вважаються заходи попереджувального характеру, що дають змогу не допустити виникнення або реалізації загроз економічній безпеці. Реактивні – це заходи, яких уживають у разі реального виникнення загроз або необхідності мінімізації негативних наслідків від них.

4. Принцип безперервності – функціонування системи забезпечення економічної безпеки підприємництва має здійснюватися постійно.

5. Принцип диференційованості – заходи щодо подолання загроз, що виникли, вибирають залежно від характеру загрози й ступеня важкості наслідків їх реалізації.

6. Принцип координації – для досягнення поставлених завдань необхідним є постійне узгодження діяльності різних підрозділів служби безпеки, самого підприємства і поєднання організаційних, економіко-правових та інших способів захисту.

7. Повна підконтрольність системи забезпечення економічної безпеки керівництву суб'єкта підприємницької діяльності. Інтереси системи забезпечення економічної безпеки має бути підпорядковано загальним інтересам усього підприємства.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні етапи еволюції поняття «економічна безпека».
2. Дайте означення терміна «міжнародна економічна безпека».
3. Які можна виділити компоненти при оцінюванні рівня економічної безпеки?
4. Чим відрізняється стійкість і стабільність підприємства?
5. Назвіть складові стійкого розвитку підприємства.
6. Що називають стратегією і тактикою економічної безпеки?
7. У чому полягають основні принципи забезпечення економічної безпеки?

2. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ЯК НАЙВАЖЛИВІШИЙ РІВЕНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

2.1. Ієрархія рівнів економічної безпеки

Внутрішні фактори економічної безпеки держави формуються категоріями економічної безпеки особистості, підприємства, регіону. Економічна безпека кожної з цих категорій стосується *трьох складових економічного процесу*:

- засобів отримання доходу;
- методів збереження активів;
- шляхів витрачання доходу.

Економічна безпека особистості формується з таких чинників:

1) засоби отримання доходу:

- отримання заробітної плати;
- отримання соціальних виплат;
- законодавчо-економічні можливості отримання корпоративних дивідендних виплат;
- отримання казначейських процентних виплат;
- отримання банківських процентних і дивідендних виплат.

2) методи збереження доходу:

- депозитні заощадження (у тому числі анонімні);
- легальність інвестицій у корпоративні цінні папери;
- легальність інвестицій у цінні папери фінансових організацій;
- мінімізація інфляційних утрат заощаджень.

3) шляхи витрачання доходу:

- легальність єдиних грошових знаків;
- уникнення знецінення наявних грошей;
- вільний вибір методів і напрямів витрачання грошей.

Наведені чинники економічної безпеки особистості формують у громадян України довіру до держави, її економічної політики та чинної економічної системи, що відображається у продуктивності праці, діловій активності, видах і розмірах приватних заощаджень та інвестицій у вітчизняні підприємства й фінансові установи.

Економічна безпека підприємства формується з таких чинників:

1) засоби отримання доходу:

- вільний вибір виду діяльності;
- вільний вибір форми власності;
- залучення основних фондів;
- наймання робочої сили;
- вибір форми й розмірів оплати праці;
- вибір форми амортизації основних фондів;
- невеликий податковий тиск;
- проведення банківських розрахункових операцій;

2) методи збереження активів підприємства:

– вільне розпорядження наявними безготівковими фінансовими активами;

– проведення валютних операцій і взаєморозрахунків;

– власність на основні фонди й землю;

– лізингові операції;

3) *методи витрачання доходу підприємств* мають схожі проблеми економічної безпеки із шляхами витрачання доходів фізичними особами, але на додаток:

– довільне розпорядження чистим прибутком;

– правові й ринкові інвестиційні можливості.

Забезпечення зазначених вище умов створює підґрунтя для сприяння виробничій, науковій та інвестиційній діяльності вітчизняних підприємств, їх розвитку, упровадженню новітніх технологій, розширенню ринків збуту, що зменшує потреби зовнішніх фінансових вливань і, відповідно, зменшує вплив зовнішніх факторів економічної безпеки держави.

Економічна безпека регіонів (міст, районів, областей, економіко-технологічних регіонів з'єднаних єдиним економічним процесом) залежить передусім від місцевих і державних бюджетів, галузевої та регіональної економічної політики уряду.

2.2. Державні інтереси й економічна безпека

Національні інтереси – це усвідомлені потреби держави, що визначаються економічними й геополітичними відносинами певної держави в певну епоху, культурно-історичними традиціями, необхідністю забезпечення безпеки, захистом населення від зовнішніх загроз і внутрішніх заворушень тощо.

Державний інтерес характеризується наявністю кількох важливих ознак. По-перше, він має відображати інтереси всіх верств і груп суспільства, а не якоїсь однієї його частини. По-друге, виявлення державного інтересу із того чи іншого питання шляхом опитування населення. По-третє, результати референдуму можуть стати найбільш авторитетними приводами для прийняття урядом відповідних рішень. По-четверте, державний інтерес інтегрує в собі всі основні потреби суспільства – від економічних до оборонних і тому є своєрідним комплексним критерієм у політиці держави.

Реалізуючи свої власні інтереси, держави обов'язково заходять у відносини між собою, що веде до збільшення кількості учасників міжнародних відносин.

Класифікація національних економічних інтересів:

1. *За ступенем важливості:* життєво важливі, стратегічні, тактичні.

2. *За тривалістю дії:* довгострокові, середньострокові, короткострокові.

3. *За характером стикання:* паралельні, конфронтаційні, розбіжні, загальні.

4. *За місцем дії:* внутрішні, зовнішні.

5. *За ступенем реалізації:* нереалізовані, частково реалізовані, реалізовані.

6. *За сферами поширення:* виробничі, фінансові, експортно-імпортні, технологічні, інституційні, військово-економічні, соціально-економічні, демографо-економічні, еколого-економічні.

2.3. Загрози безпеки й напрями поновлення економічного зростання держави

Загрози національним інтересам – це сукупність умов і факторів, які створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства, держави, ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів. Розрізняють **внутрішні й зовнішні загрози національним інтересам**.

Основні внутрішні загрози:

1) у науково-технічній сфері: руйнування науково-технічного потенціалу, зменшення науково-технічних розробок і потенціалу фундаментальної науки, невизначеність державної науково-технічної політики, відплив наукових кадрів за рубіж або до іншої сфери діяльності;

2) в економічній сфері: зменшення обсягів виробництва в провідних областях, розрив господарських зв'язків, монополізація економіки, криміналізація суспільства, наявність структурних диспропорцій, великий внутрішній борг, високий рівень зношеності основних фондів, енергетична криза, низький рівень продуктивності праці й інвестиційної діяльності;

3) високий рівень інфляції й безробіття, зростання «тіньової» економіки, низький платоспроможний попит населення, цінові диспропорції між промисловістю й сільським господарством, загроза втрати продовольчої незалежності країни, масове ухилення від сплати податків;

4) у соціальній сфері: поглиблення диференціації доходів, бідність, погіршення структури харчування, зменшення доступності освіти й медичних послуг, погіршення якості життя, соціальна незахищеність значних верств населення, зниження народжуваності, збільшення смертності, неконтрольовані міграційні процеси.

До зовнішніх загроз належать:

- економічна залежність від імпорту;
- негативне зовнішньоторговельне сальдо;
- нераціональна структура експорту – надмірне вивезення сировинних ресурсів;
- утрата позицій на зовнішніх ринках;

- збільшення зовнішньої заборгованості;
- нераціональне використання зарубіжних кредитів;
- неконтрольований вплив валютних ресурсів за рубіж, розміщення їх у зарубіжних банках.

2.4. Державна політика з огляду на регіональну економічну безпеку

Економічна безпека регіону – це здатність регіональної економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення, тобто стійкого економічного зростання, максимально забезпечувати прийнятні умови життя й розвитку особистості для більшості населення. Економічна безпека на регіональному рівні – це також здатність економіки протистояти дестабілізуючій дії внутрішніх і зовнішніх соціально-економічних факторів, а також не створювати загрози для інших елементів регіону й зовнішнього середовища. Економічна безпека регіону – це діапазон рівнів економічних і соціальних показників, у межах яких регіон протягом тривалого періоду розвивається стабільно.

Складові економічної безпеки на регіональному рівні:

– *виробнича* – наявність ресурсної бази, умови, які забезпечують інтеграційні процеси, сформованість системи відтворення з урахуванням спеціалізації регіону;

– *фінансова* – стійкість фінансової й регіональної бюджетної системи, спроможність забезпечити соціально-економічну стабільність і розвиток регіону;

– *науково-технічна* – динаміка впровадження результатів НТП у соціально-економічну сферу, рівень модернізації виробництва, кваліфікація і кількість персоналу, що бере участь у наукових дослідженнях і розробленнях;

– *соціально-демографічна* – рівень соціальної диференціації суспільства, рівнем бідності, депопуляції населення, доступність освіти, культури, медичного обслуговування, житла, послуг зв'язку й т. ін.;

– *реструктуризація регіонального ринку праці* – галузева регіональна спеціалізація, змінення потреб у фахівцях відповідної кваліфікації, рівень безробіття, система завдань і функцій, які реалізуються фахівцями;

– *суспільна* – відсутність криміналізації суспільства, тіньової економіки, корупції й т. ін.;

– *продовольча* – рівень забезпеченості регіону продовольством, якість продуктів харчування;

– *екологічна* – порушення екології виявляються в перевищенні допустимих норм забруднення навколишнього середовища, у більших витратах на ліквідацію наслідків техногенних катастроф.

Згідно з процесним підходом *управління економічною безпекою* – неперервна взаємозалежна послідовність дій (функцій управління), спрямованих на забезпечення економічної безпеки.

До основних функцій управління економічною безпекою належать формування цілей розвитку об'єкта управління й розроблення стратегії їх досягнення (програми дій). Існують такі три типи стратегій забезпечення економічної безпеки, спрямовані, зокрема, на недопущення перетворення факторів дестабілізації на загрозу безпеці, припинення дії наявних загроз, відновлення безпечного стану об'єктів (компенсацію збитків).

Перший і другий типи стратегій (які бажано використовувати насамперед) орієнтовано на попередження загроз і протидію їм, третій – на компенсацію діями й відповідними механізмами збитків об'єктам економічної безпеки.

Для розроблення стратегії економічної безпеки, об'єктивного оцінювання її реалізації необхідна організація всебічного моніторингу економіки й суспільства для визначення системи внутрішніх і зовнішніх факторів, які впливають на стан економічної безпеки й можуть трансформуватися на загрозу безпеці. *Завдання системи моніторингу стану економічної безпеки*: періодичний збір, оброблення й аналіз інформації; оцінювання й прогнозування соціально-економічної ситуації; передання до органів управління об'єктивної й достовірної інформації про стан об'єктів безпеки й можливі відхилення від норми. Дані моніторингу є основою для ефективної реалізації стратегії економічної безпеки через прийняття відповідних рішень і дій регулювання найважливіших економічних процесів для підтримки стану економіки на безпечному рівні. Функції, завдання моніторингу й інформаційної підтримки органів влади покладено на інформаційно-аналітичні центри при регіональних адміністраціях.

Саме завдяки постійному моніторингу стану економічної безпеки регіону система управління може гнучко реагувати на економічні, соціальні й політичні умови як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, що постійно змінюються.

Якість системи управління економічною безпекою регіону забезпечується ефективністю прийняття управлінських рішень, у яких ураховують систему взаємних економічних інтересів, суб'єктів господарювання і регіональних органів управління. Функцію управління економічною безпекою з боку держави більшою мірою визначає регулювання, яке розглядається як цілеспрямований вплив органів влади на основні економічні параметри для досягнення балансу – стійкого розвитку економіки й інтересів суб'єктів господарювання й суспільства, а також комплекс управлінських дій щодо нейтралізації виявлених загроз і виходу із зони небезпеки. Регулівні міри й механізми розробляються одночасно з прогнозами соціально-економічного розвитку, реалізуються в

програмі забезпечення економічної безпеки й стійкого розвитку об'єктів безпеки.

Регулівні заходи і механізми забезпечення економічної безпеки регіону застосовують для розвитку регіонального ринку товарів і послуг, міжрегіональних зв'язків; ефективного функціонування регіонального ринку праці; проведення ефективної бюджетної політики в регіоні; розвитку виробничої й соціальної інфраструктури; використання природних ресурсів і природоохоронної діяльності; енергетичного забезпечення регіону; інформаційного забезпечення управлінської діяльності органів влади й суб'єктів господарювання, прозорості діяльності органів управління.

При цьому слід зазначити, що більш діючим і оптимальним є регулювання не директивними методами, а через мотиваційні механізми й селективний підхід використання економічних регуляторів. До *основних економічних регуляторів*, обсяг яких останнім часом значно зменшився, належать: дотації підприємствам; податкові пільги, відстрочення, розстрочення сплати податків, пені й штрафів, а також орендних платежів до бюджету; кредитування на пільгових умовах, під гарантії місцевих і регіональних органів влади. Позитивний ефект також мають безкоштовне виділення будинків і земельних ділянок (право розпорядження якими належить регіональним або місцевим адміністраціям); інформаційне забезпечення; розміщення регіонального замовлення, постачання продукції на конкурсній основі й т. ін. Зазначені регулятори застосовують за селективним підходом до усіх суб'єктів господарювання регіону. При кризовому стані ресурсного потенціалу більшості регіонів надання гарантованої державної підтримки в повному обсязі є неможливим, тому селективна політика дає змогу спрямовано впливати на певні групи суб'єктів ринку, які можуть забезпечити значний мультиплікативний ефект для економіки регіону у виробництві (області); мають бюджетоутворювальний характер; здійснюють ефективну фінансово-господарську діяльність і стабільно розвиваються; мають конкурентні переваги, платоспроможний попит на продукцію й т. ін. Отже, систему критеріїв у межах селективної політики можна поділити на такі, що характеризують соціально-економічну значущість підприємств для регіону й критерії ефективності фінансово-господарської діяльності й стабільності розвитку підприємства.

Таким чином, система управління економічною безпекою є досить складною сукупністю елементів, що дає змогу реалізувати основні принципи й функції управління, може забезпечити прийнятний стан економічної безпеки, адаптуватися й постійно вдосконалюватися з урахуванням змін внутрішнього й зовнішнього середовища.

Найбільш ефективним методом управління економічною безпекою є програмно-цільовий, що реалізує комплексний підхід і являє собою систему специфічних форм і методів управління, спрямованих на реалізацію комплексних програм; сукупність прийомів, які дають змогу

подати рішення проблеми як ієрархію цілей, визначених за рівнями спільності, значущості й доцільності з наступним досягненням їх шляхом реалізації системи взаємозалежних заходів.

Сучасна практика свідчить, що будівництво цільової моделі управління економічною безпекою регіону є найбільш важливим і складним елементом методичної роботи для застосування програмно-цільового методу управління. Тому, для досягнення максимального ефекту програмно-цільового управління необхідно забезпечити повноту *цільової комплексної програми економічної безпеки регіону*, для чого їх розроблення й реалізація мають містити такі *етапи*:

- виявлення наявності проблемної ситуації в регіоні й формулювання конкретної проблеми;
- вибір проблемної ситуації, що вирішується програмно;
- визначення бажаного стану об'єкта економічної безпеки (не оцінюється як загрозливе);
- виявлення й оцінювання чинних факторів дестабілізації; визначення й оцінювання передбачених збитків від виявлених загроз; оцінювання загроз відповідно до їх важливості, часу настання тощо; прийняття рішення щодо вибору проблемної ситуації;
- формування програмних цілей і завдань (ієрархія цілей);
- попереднє визначення необхідного ресурсного забезпечення для вирішення проблемної ситуації, установлення обмежень за видами ресурсів;
- розроблення стратегії забезпечення економічної безпеки як комплексу мір – методів, образів, засобів досягнення програмних цілей;
- уточнення обсягу наявного ресурсного забезпечення для реалізації вибраної стратегії і його розподіл за видами мір і часом;
- підготовка проекту цільової програми і її узгодження з іншими наявними програмами;
- затвердження програми, доведення до відома виконавців;
- створення організаційного механізму управління цільовою програмою.

З аналізу цільових моделей регіонів випливає, що найбільш значущим є досягнення таких підцілей (вирішення проблем): підвищення ефективності господарської діяльності всіх суб'єктів господарювання незалежно від форми власності й виду діяльності; збільшення прибуткової частини бюджету регіону. Підвищення ефективності господарської діяльності є підціллю різних складових стратегій економічної безпеки (промислової, агропромислової, інвестиційної політики) і наслідком реалізації інших (розвитку ринкової, промислової інфраструктури й т. ін.), але водночас впливає на успішне втілення більшості стратегій економічної безпеки. Отже, підвищення ефективності господарської діяльності,

відтворення й стабілізація виробництва – це основна мета стратегії забезпечення економічної безпеки більшості регіонів країни.

З практики випливає, що програмно-цільовий метод управління в основному використовується для вирішення окремих проблем під час подолання негативних процесів і явищ, упровадження компенсаційних засобів. Однак через значні обсяги збитків і втрат їх соціальний аспект потребує розроблення стабільного механізму цільової орієнтації всіх елементів (учасників) процесу забезпечення економічної безпеки, що дає змогу постійно виявляти й вирішувати всю сукупність проблем. Цей метод повинен дати змогу випереджального управління на основі проведення планомірного діагностування стану економічної безпеки регіону, своєчасного виявлення факторів дестабілізації, прогнозування можливих проблем, виявлення перспективних резервів соціально-економічного розвитку, постійного пошуку й відбору альтернативних мій і механізмів забезпечення економічної безпеки. Отже, такий підхід дає змогу перейти від стратегії «постфактум» (як реакції на негативні події, що вже відбулися) до стратегії на принципах випереджувального управління забезпечення економічної безпеки, спрямованої на недопущення перетворення факторів дестабілізації на загрозу безпеці.

2.5. Тіньова економіка як загроза економічній безпеці країни

В економічній літературі існує багато означень цього терміну. **Тіньова економіка** – це економічна діяльність суб'єктів господарювання, що не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і яку спрямовано на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства.

Особливості тіньової економіки:

– тіньова економіка зароджується в надрах нормативно-правового поля, коли встановлені державою норми регулювання не відповідають дії об'єктивних економічних законів;

– держава через свої представницькі структури має найвищі повноваження в законодавчій, правоохоронній і виконавчій діяльності, саме зародження й поширення тіньової економіки свідчить про терпимість держави до цього явища;

– безоплатне використання суспільної власності: основних фондів, сировини, енергоносіїв, транспортних шляхів, трудових ресурсів;

– збагачення певного кола людей унаслідок обкрадання всього суспільства, а також нецільового використання джерел, які забезпечують фінансове наповнення державного бюджету.

Найістотніші **причини мінізації**:

1) неефективне державне регулювання економіки (корумпованість державних служб різних владних структур, контрольних служб, відсутність довіри бізнесу до держави й держави до бізнесу, велика бюрократизація);

2) неефективне адміністрування податків (високі ставки, велика кількість і складний механізм розрахунку податків, нестабільність і недосконалість податкового законодавства);

3) проблеми ринку праці (високий рівень безробіття й орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом, немає економічних стимулів до офіційного працевлаштування);

4) недосконале грошово-кредитне регулювання (кризи фінансової системи, установлення гнучкого валютного курсу, непрозоре рефінансування комерційних банків);

5) недосконалість бюджетної системи, низький контроль за використанням бюджетних коштів;

6) недосконалість судової та правоохоронної систем (погане забезпечення правоохоронних структур необхідними матеріально-технічними ресурсами, слабка підготовка робітників правоохоронних закладів до діяльності в нових економічних умовах);

7) прагнення підприємців отримувати надприбутки та інше.

Пріоритетами детінізації економіки в контексті реалізації економічних реформ є детінізація фінансових потоків та легалізація ринку праці, оскільки на них припадає найбільша частка в тіньовому секторі:

1) посилення ринкового регулювання економіки й проведення антикорупційних реформ (покращання законодавчого забезпечення підприємницької діяльності, покарання за корупційні дії, покращання ІТ-інфраструктури державного управління, зменшення часу на проведення реєстрації та отримання ліценцій);

2) податкова реформа (зменшення податкового навантаження, яке має особливе значення, оскільки ще Артур Лаффер пояснив залежність між ставками оподаткування й базою оподаткування (обсягом продукції, що випускається). Він довів, що зниження ставки оподаткування має потужний стимулювальний вплив на виробництво: база оподаткування збільшується, продукції випускається більше, а тому збирається більше податків. Зниження ставки оподаткування компенсується збільшенням випуску продукції, у загальному підсумку податкові надходження збільшуються);

3) реформа банківської системи поширення безготівкових розрахунків (розмір тіньової економіки більший у тих країнах, де люди використовують менше електронних платежів), підвищення прозорості діяльності НБУ стосовно рефінансування банків і гнучкого валютного курсоутворення;

4) реформування ринку праці, пенсійної системи (відраховання до пенсійного фонду є надто високими на тлі незадовільної системи пенсійного забезпечення), посилення застосування адміністративних заходів для бізнесу за ухилення від оформлення трудових відносин між працівником і роботодавцем, а також за ухилення від сплати податків і

страхових внесків, перерозподіл податкового навантаження між працівником та роботодавцем;

5) судова реформа, яка має бути спрямованою на забезпечення гарантій справедливого суду й виконання судових рішень, захист прав власності, боротьбу з рейдерством.

2.6. Держава й забезпечення економічної безпеки підприємства

Напрями забезпечення економічної безпеки підприємств з боку держави:

1. Створення державою зручного й сприятливого клімату для ведення підприємницької діяльності (тут йдеться не тільки про національні й регіональні законодавства, але й про правозастосовну практику, звичаї ділового обороту).

2. Створення нормативно-правової бази, за якою регламентується діяльність підприємств щодо забезпечення власної економічної безпеки, що має бути обов'язковим. Необхідно розробляти положення, які мають обов'язковий і (або) рекомендаційний характер стосовно ведення підприємствами такої діяльності.

3. Забезпечення державою національних підприємств теоретико-прикладними розробками в області економічної безпеки. Відсутність таких розробок може призвести до неефективної діяльності щодо забезпечення економічної безпеки й у підсумку – до неконкурентоспроможності національних підприємств. Злодійство, внутрішнє шахрайство, хабарництво, корупція – ці проблеми можуть і повинні вирішуватися державою й підприємством спільно. Однак окремо взяте підприємство не має достатньо можливостей, щоб змінити систему відносин. Це може й повинна зробити держава. Держава повинна встановити критерії для визначення належності підприємств до сфери національних економічних інтересів. До уваги мають братися розміри підприємства, сфера його діяльності, географічне розташування, частка на ринку. Економічна безпека таких підприємств в обов'язковому порядку повинна контролюватися спеціальними службами держави.

4. Уживання державою заходів щодо обмеження негативного впливу іноземних держав і підприємств на національну економіку в цілому й підприємства зокрема. Це питання є досить складним, для його вирішення необхідно розробляти цілий комплекс заходів. У деяких галузях має бути обмежено діяльність іноземних підприємств і фізичних осіб. Зокрема, може йтися про перепони під час збору інформації економічного характеру іноземними компаніями, а також про певне обмеження діяльності всяких іноземних керівників, консультантів і т. д.

5. Розглядання підприємств національної економіки й державних служб, що курирують економіку, як частини єдиної економічної системи.

Чим менше нерозв'язаних протиріч і конфліктів у цій системі, чим менше сил і коштів витрачається на їх дозвіл, тим меншими будуть витрати й краще працюватиме вся система в цілому. Вплинути на ситуацію в цій сфері може тільки сама держава.

Внесок підприємств у забезпечення економічної безпеки держави:

1. Своєчасна сплата податків. Однак податкові відносини є настільки складною, багатогранною й великою темою, що розглядати їх тут, хоча б і поверхово, є недоцільним. Податкові платежі підприємств у бюджет держави, з одного боку, підвищують рівень економічної безпеки держави. З іншого боку, якщо одне підприємство платить податків більше, ніж інше за інших рівних умов, воно опиняється у свідомо не вигідному положенні. Таким чином, існує певне протиріччя. Як видно, шлях вирішення – збільшення податків при зниженні їх ставок, тобто забезпечення ситуації, коли всі підприємства однаково дисципліновано платять податки без усіляких «оптимізацій».

2. Боротьба з різними негативними явищами, насамперед економічного характеру. Однак тут серйозними перешкодами є сформована практика ділових відносин та особливості менталітету певної частини населення (відкоти, кумівство, рейдерство).

Контрольні запитання

1. З яких чинників складається економічна безпека особистості?
2. Чи є державний і національний інтереси тотожними поняттями і чому?
3. Назвіть складові економічної безпеки на регіональному рівні.
4. Що розуміють під тіньовою економікою?
5. Які основні причини виникнення тіньової економіки та шляхи її подолання?
6. Яким чином підприємства впливають на економічну безпеку держави?

3. ЗАГРОЗИ Й РИЗИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

3.1. Поняття загроз і захист від них

Загроза – це такий розвиток подій, дія (бездіяльність), унаслідок яких виникає можливість або підвищується ймовірність порушення нормального функціонування підприємства й недосягнення ним своїх цілей, підприємство зазнає при цьому збитків. Класифікацію загроз за різними ознаками наведено в табл. 3.1.

Класифікація загроз підприємству

Ознака	Вид
Місце виникнення загроз відносно підприємства	Внутрішні Зовнішні
Час існування	Актуальні (такі, що вже існують) Потенційні
Періодичність виникнення	Постійні Випадкові
Ступінь очевидності	Явні Приховані
Об'єктивність існування	Реальні Надумані
Міра впливу на підприємство	Активні Пасивні
Міра нейтралізації	Загрози, які можна частково нейтралізувати Загрози, які не можна нейтралізувати
Сфера виникнення	Правові Економічні Екологічні Кліматичні Культурні Соціальні Науково-технічні тощо
Спрямованість загроз	Загрози підприємству як цілісній системі Загрози підприємству від персоналу Загрози через витік інформації Загрози матеріальним активам Загрози нематеріальним активам Загрози фінансовим активам Загрози збереженню клієнтури Загрози щодо перспектив розвитку

Механізм реалізації загроз і захист від них

Реалізація загрози шляхом завдання економічних збитків підприємству може як супроводжуватися одночасним одержанням вигоди якою-небудь особою (наприклад, розкрадання ТМЦ, збільшення особистого впливу співробітника), так і не супроводжуватися цим явищем (пожежа, випадкова помилка в податковій декларації з наступними штрафними санкціями).

Під ***механізмом реалізації загрози*** розуміють сукупність мотивів, засобів і способів реалізації загрози. Важливо розуміти, що захист від якого-небудь одного способу завдання збитків підприємству не означає усунення загрози як такої. Зокрема, при яких-небудь змінах може стати можливим завдання збитків підприємству іншим способом.

Мотиви. Що стосується загроз зовнішніх, таких, що виходять від інших підприємств, контрагентів, конкурентів, державних органів, то тут можна виокремити два типи мотивів.

Перший — посадова особа сторонньої організації відповідно до посадових обов'язків сумлінно відстоює законні інтереси своєї організації. У цьому випадку його мотивація більш-менш збігається із заданою в сторонній організації мотивацією співробітників. Поводження сторонньої організації може визначатися інтересами її власників, керівників, директорів, менеджерів, співробітників, службовців.

Другий – посадову особу, що представляє контрагента, або навіть держава, маючи можливість проведення яких-небудь дій (бездіяльності), дбає насамперед про свої особисті інтереси. Зазвичай цей інтерес має особистий і яскраво виражений матеріальний характер.

Для забезпечення ЕБП необхідно насамперед забезпечити гідний рівень оплати праці, а також підтримувати на практиці почуття захищеності сумлінних співробітників і неминучості покарання несумлінних. Наявність у підприємства так званої корпоративної культури як одного з факторів, що сприяють задоволенню потреби в причетності, також є позитивним чинником у забезпеченні ЕБП. Для співробітників вищої ланки кар'єрні, службові, владні потреби можуть і, імовірно, будуть домінувати над матеріальними. Однак кар'єрне зростання гарантує й підвищення матеріального рівня, тому в цьому випадку краще казати про комплекс потреб з імовірною перевагою амбіцій до влади. Службові, кар'єрні амбіції окремих співробітників можуть часто задовольнятися за рахунок свого ж підприємства, іти йому на шкоду, що необхідно враховувати під час аналізу діяльності різних елементів підприємства, зокрема того чи іншого співробітника. Звичайно, що такі явища досить важко ідентифікувати.

Неправильно вибудована система мотивації на підприємстві може призводити до такого:

– демотивування співробітників і зниження продуктивності праці, якості виконуваних робіт;

- перекручення нормальної ФГД підприємства для одержання особистої вигоди через систему мотивації підприємства;
- перекручення нормальної ФГД підприємства для задоволення власних потреб, що не входять до системи мотивації підприємства;
- поява мотивів для незаконного одержання вигід за рахунок підприємства.

Засоби й способи захисту від загроз (від злочинства, шахрайства та ін.). Майже за кожною дією або бездіяльністю можуть стояти користолюбці, що прикриваються службовими інтересами окремих співробітників або груп співробітників.

Можна припустити, що наявність засобів і способів є необхідною умовою, а наявність до того ж мотиву – достатньою умовою для реалізації загрози. *Усунення мотивів, засобів і способів* дає змогу казати про усунення механізму реалізації загрози. Що є дуже суттєвим, усунення механізму реалізації загрози не завжди є усуненням загрози як такої, оскільки при змінненні окремих обставин може змінюватися механізм реалізації тієї самої загрози.

Усунення мотивів. Як було з'ясовано вище, система мотивації підприємства має потрапляти до сфери впливу служби безпеки (СБ) підприємства. Будемо вважати, що незадоволеність співробітників чим-небудь сприяє виникненню мотивів для одержання співробітниками особистої вигоди за рахунок підприємства. Визначити наявність або відсутність такого мотиву в кожному конкретному випадку – питання досить складне. Будемо вважати, що тією чи іншою мірою такий мотив є завжди.

Заходи для забезпечення ЕБП:

- система мотивації, прийнята на підприємстві, має ефективно настроювати співробітників на сумлінну роботу;
- система мотивації має бути стійкою до таких небажаних змін ФГД співробітниками, при яких вони б одержували додаткову вигоду;
- система мотивації має чітко визначатися підприємством і не давати змоги окремим співробітникам вирішувати свої проблеми й задовольняти потреби за рахунок підприємства;
- система мотивації має зводити до мінімуму бажання співробітників покращити своє положення за рахунок підприємства незаконним шляхом.

Усунення способів і засобів реалізації загрози зводиться до детального аналізу ФГД підприємства, виявленню й усуненню наведених вище недоліків. До алгоритму дій (наприклад, до посадових інструкцій) СБ та оргструктури і схеми бізнес-процесів підприємства має бути внесено відповідні пункти, що не дають змоги вносити такі зміни без дозволу СБ.

Що стосується засобів, то їх арсенал є надзвичайно широким залежно від вибраного способу. Часто використовуються засоби, що належать самому ж підприємству.

Для захисту від загроз шляхом ліквідації механізму реалізації загроз можна рекомендувати таку послідовність дій:

- поділ ФГД підприємства на окремі частини;
- формалізація кожної частини ФГД у тому чи іншому вигляді;
- складання критеріїв нормальності функціонування частини ФГД;
- аналіз кожної частини ФГД з використанням принципу чотирьох ролей;
- виявлення загроз ЕБП і механізмів їх реалізації;
- вироблення пропозицій щодо усунення механізмів реалізації загроз із урахуванням повного охоплення ФГД, принципів шести рівнів, пріоритету більш високих рівнів і повного охоплення за часом;
- реалізація пропозицій щодо усунення механізмів реалізації загроз
- контроль процесу реалізації пропозицій;
- контроль підсумків виконання запропонованих заходів.

СБ підприємства для забезпечення ЕБП має проводити аналіз ФГД підприємства й вносити до неї відповідні корективи.

3.2. Поняття, суть і класифікація ризиків

Під ризиком у загальному значенні цього слова розуміється можлива небезпека втрат, що впливає зі специфіки тих чи інших явищ природи й неправильних дій людини.

Під терміном «**комерційний ризик**» мається на увазі ризик, пов'язаний з господарською діяльністю підприємства й з її кінцевим фінансовим результатом. Інакше кажучи, комерційний ризик – це загроза того, що підприємець зазнає можливої шкоди або збитку (втрати) у вигляді додаткових видатків або одержить доходи нижче від тих, на які він розраховував.

Розрізняють інноваційну, регулятивну, захисну й аналітичну функції господарського ризику.

Інноваційну функцію ризик виконує, стимулюючи пошук нетрадиційних рішень проблем, що постають перед господарником, підприємцем. Більшість фірм, компаній добиваються успіху, стають конкурентоспроможними на основі інноваційної економічної діяльності, пов'язаної з ризиком. Ризикові рішення, ризиковий тип господарювання приводять до більш ефективного виробництва, від якого виграють і виробники, і споживачі.

Регулятивна функція є суперечливою і має дві форми: конструктивну й деструктивну. Ризик господарника зазвичай орієнтований на одержання значущих результатів нетрадиційними способами. Тим самим він дає змогу переборювати консерватизм, відсталість, психологічні бар'єри, що перешкоджають перспективним нововведенням. У цьому

виявляється конструктивна форма регулятивної функції господарського ризику.

Однак ризик може стати проявом авантюризму, суб'єктивізму, якщо рішення приймається в умовах неповної інформації, без належного урахування закономірностей розвитку процесу. У цьому випадку ризик є дестабілізуючим фактором. Не будь-які рішення доцільно реалізувати на практиці, вони мають бути обґрунтованими, зваженими, розумними.

Захисна функція ризику виявляється в тому, що якщо для господарника, підприємця ризик – це природний стан, то нормальним має бути й терпиме відношення до невдач. Ініціативним, заповзятливим господарникам потрібен соціальний захист, правові, політичні й економічні гарантії, що виключають у випадку невдачі покарання й стимулювальний виправданий ризик.

Дуже важливою є й аналітична функція, пов'язана з тим, що за наявності ризику необхідно вибрати один із можливих варіантів рішення.

Ризик характеризується таким:

- суперечливість;
- альтернативність;
- невизначеність.

Суперечливість виявляється в тому, що, з одного боку, ризик має важливі економічні, політичні й духовно-моральні наслідки, оскільки прискорює суспільний технічний прогрес, впливає на суспільну думку й духовну атмосферу суспільства. З іншого боку, ризик призводить до авантюризму, волюнтаризму, суб'єктивізму, гальмує соціальний прогрес, породжує ті або інші соціально-економічні й моральні витрати, якщо в умовах неповної вихідної інформації, ситуації ризику альтернатива вибирається без урахування об'єктивних закономірностей розвитку явища, стосовно якого приймається рішення.

Альтернативність – це необхідність вибору двох або декількох можливих варіантів рішень. Відсутність можливості вибору виключає ризик. Там, де немає вибору, не виникає ризикованої ситуації і, отже, не буде й ризику.

Існування ризику безпосередньо пов'язане з **невизначеністю**, яка є неоднорідною за формою прояву й змістом. Ризик є одним зі способів зняття невизначеності, що являє собою незнання достовірного, відсутність однозначності. Акцентувати увагу на цій властивості ризику важливо у зв'язку з тим, що оптимізувати на практиці управління й регулювання, ігноруючи об'єктивні й суб'єктивні джерела невизначеності, безперспективно.

Під час своєї діяльності комерсант може стикнутися з різними видами ризиків. Для зручності аналізу ризику прийнято класифікувати.

Виокремлюють такі ризики:

- **неминучі**, які можна заздалегідь урахувати й перекласти на страхові компанії, уклавши з ними договори страхування (ризики втрат від

аварій, розкрадань, під час транспортування товарів, від стихійних лих, порушень зобов'язань партнерів, нечесності й недбалості працівників, а також від хвороб співробітників);

– ризику, пов'язані з **неминучою невизначеністю** (ризик утрат від непередбаченого змінення попиту, змінення кон'юнктури акцій і цінних паперів, змінення моди, досягнення науково-технічного прогресу й т. д.).

Основними принципами класифікації можливих ризиків є фактор і джерело їх виникнення, а також можливий результат.

За **фактором виникнення** ризику поділяють на три великі групи:

– природно-кліматичні, пов'язані з проявом стихійних лих природи, таких як землетрус, повінь, бура, епідемія й т. ін.;

– політичні, пов'язані з політичною ситуацією в країні й діяльністю держави;

– господарські.

Господарські ризики пов'язані з діяльністю окремого підприємства. До них належать:

– *ризик випадкової загибелі майна*, пов'язаний з можливою втратою майна підприємства (будинків, споруджень, устаткування, запасів товарів тощо) унаслідок аварії, пожежі, крадіжки, недотримання умов зберігання, диверсії. Зазвичай перелічені причини призводять до значних утрат, що свідчить про високу значущість цього виду в загальному переліку можливих господарських ризиків;

– *ризик невиконання договірних зобов'язань*, що визначається несумлінністю комерційних партнерів, недотриманням ними взятих на себе зобов'язань або їх неплатоспроможністю. У сучасних умовах майже кожне комерційне підприємство стикається із проявом цього виду ризику;

– *економічний ризик*, що виникає внаслідок порушення економічної діяльності підприємства й недосягнення запланованих економічних показників (наприклад, обсягу реалізації товарів або прибутку). Цей ризик може бути пов'язаний зі зміненням ситуації на ринку, а також з економічними прорахунками менеджерів самого підприємства. Цей вид ризику є найпоширенішим у діяльності підприємства;

– *ціновий ризик* – це один із найнебезпечніших видів ризику, тому що безпосередньо й значною мірою впливає на можливість утрати доходів і прибутку комерційного підприємства. Цей ризик виявляється в підвищенні рівня відпускних цін виробників товарів, оптових цін посередницьких організацій, цін і тарифів на послуги інших організацій (наприклад, на енергоносії, транспортні тарифи, орендну плату тощо), збільшенні вартості встаткування. Ціновий ризик постійно супроводжує господарську діяльність підприємства;

– *маркетинговий ризик*, що являє собою ризик вибору помилкової стратегії поведінки на ринку. Це можуть бути неправильна орієнтація на

споживача товарів, помилки у виборі асортиментів, неправильне оцінювання конкурентів і т. д.;

– *валютний ризик*, який є властивим комерційним операціям у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Цей ризик спричиняє небезпеку валютних утрат, пов'язаних зі зміненням курсу однієї валюти відносно іншої. Імпортуючи товар, підприємство програє при підвищенні обмінного курсу відповідної іноземної валюти відносно національної. Навпаки, зниження цього курсу призведе до втрат під час експорту товарів;

– *інфляційний ризик* – це ризик того, що грошові доходи, одержувані при збільшенні інфляції, будуть швидше знецінюватися, ніж збільшуватися, при цьому знецінюватися буде й реальна вартість капіталу підприємства;

– *інвестиційний ризик*, що характеризує можливість виникнення непередбачених фінансових утрат під час інвестиційної діяльності підприємства (тобто вкладення капіталу в створення інших підприємств, розширення або переоснащення власного підприємства або в купівлю цінних паперів);

– *ризик неплатоспроможності*, що спричиняє таку ситуацію, коли підприємство не в змозі розплачуватися за своїми зобов'язаннями. Причиною його виникнення може стати неправильне планування термінів і величини надходження й витрати коштів. За своїми фінансовими наслідками цей ризик може спричинити порушення справи про банкрутство, тому його також відносять до найнебезпечніших;

– *транспортний ризик* – це ризик втрати або псування товарів під час їх транспортування.

Крім перелічених існують і інші види господарських ризиків, але їх наслідки є не такими небезпечними для діяльності підприємства. До них належать:

– ризик втрати товарів у магазинах, пов'язаний з крадіжками з боку покупців;

– втрати товарів унаслідок порушення термінів та умов зберігання;

– фінансові втрати через несвоєчасне здійснення розрахункових операцій у зв'язку з невдалим вибором комерційного банку;

– підробки фінансових документів співробітниками тощо.

За **тривалістю впливу** ризику підрозділяють на такі:

– *тимчасові* – які загрожують учасникам комерційної діяльності протягом певного проміжку часу (транспортний ризик);

– *постійні* – які постійно загрожують комерційній діяльності в певному географічному регіоні.

Види ризиків за природою (джерелом) виникнення:

– *господарський ризик* — безпосередньо пов'язаний з господарською діяльністю торговельного підприємства;

– *ризик, пов'язаний з особистістю комерсанта* (його компетентністю, досвідом, культурою, моральними якостями);

– *ризик, пов'язаний з недоліком інформації про зовнішнє середовище*, є найбільш важливим, тому що недоступність інформації про партнерів, постачальників, фінансовий стан, стан ринку, конкурентів може стати джерелом утрат для учасників комерційної діяльності.

Види ризиків за сферою виникнення:

– *внутрішні* – джерелом є саме торговельне підприємство (його менеджмент, некомпетентність);

– *зовнішні* – джерелом є зовнішнє середовище, на яку учасники комерційної діяльності не можуть вплинути, але можуть передбачати й урахувати у своїй роботі.

Види ризиків за можливістю страхування:

Ризики, що можна страхувати, – імовірна подія або сукупність подій, на випадок настання яких здійснюється страхування (загибель майна, пожежі, аварії, нещасні випадки з працівниками). Ці ризики можуть бути пов'язані з таким:

– прояв стихійних факторів природи (повені, землетруси, погодні умови);

– цілеспрямовані дії людини в просуванні товарів (рух товарів).

Ризики, що не можна страхувати, – це такі, які страхові компанії не беруться страхувати через велику ймовірність власних утрат. Тому учасники комерційної діяльності часто створюють спеціальний страховий фонд. За відсутності ризику цей фонд стає джерелом прибутку для торговельного підприємства.

За масштабами:

– *локальний* — виникає на рівні торговельного підприємства;

– *глобальний* – це відображення економічної ситуації в країні й окремих регіонах.

За очікуваними результатами:

– *чисті (прості)* — можливість одержання тільки негативного або нульового результату (природно-кліматичні, політичні й деякі господарські ризики). Чисті ризики за типом утрат поділяють на особисті, майнові, пов'язані з відповідальністю (коли дії однієї торговельної організації завдають шкоди іншому суб'єктові);

– *динамічні (спекулятивні)* – можливість одержання як позитивного, так і негативного результату (більшість господарських ризиків). Наприклад, якщо ціна закупівлі товару зростає повільніше, ніж інфляція, то це може привести навіть до збільшення реального доходу.

За ступенем допустимості:

– *допустимий* – загроза обмеженої втрати прибутку від комерційної діяльності торговельного підприємства в цілому, тобто втрати можливі, але є меншими від очікуваного прибутку;

– *критичний* – характеризується втратою прибутку й недоодержанням передбачуваного виторгу; такий ризик може призвести до втрат, які перевищать очікуваний прибуток;

– *катастрофічний* – такий, що призводить до банкрутства торговельного підприємства, тобто до втрати всіх коштів.

За ступенем обґрунтованості:

а) *правомірний* – такий ризик, що виникає як наслідок законних дій, що відповідають нормативним положенням і керівним документам. Цей ризик завжди є виправданим і такі дії не пов'язані з тим, яким виявився результат, навіть якщо й негативним. Рішення про ризик у певних випадках не має ніякої провини, оскільки комерсант, що приймає рішення, допускає невідповідні наслідки від можливого рішення, але його дії є правомірними. Ризик визнається правомірними, якщо одночасно є такі умови:

– ризик має співвідноситися з метою;

– цієї мети не можна було досягти звичайними, неризикованими засобами;

– ризик не повинен переходити у свідоме заповідання збитку;

– об'єктом ризику мають бути матеріальні, речовинні фактори, а не життя й здоров'я людини.

Порушення хоча б однієї з цих умов виключає правомірність ризику;

б) *неправомірний* – такий ризик, коли передбачувані несприятливі наслідки дій підприємства будуть вищими за передбачувані несприятливі наслідки без їх здійснення.

3.3. Криміналізація фінансово-господарської діяльності підприємств

Криміналізація діяльності – це явище, що в цілому впливає на економічну безпеку як держави, так і окремо взятих підприємств.

Можна виокремити кілька напрямів криміналізації діяльності підприємств.

1. Здійснення заборонених законом видів діяльності (торгівля зброєю, виробництво наркотиків й торгівля ними, проституція, торгівля людьми, підробка грошей, контрабанда й ін.).

2. Здійснення неліцензованих видів діяльності. Це діяльність, що у випадку одержання відповідних ліцензій була б за формою законною, однак втратила б свою суть або кілька істотних функцій, переваг. Сюди можна віднести насамперед «чорну» банківську діяльність, виробництво контрафактної продукції, зокрема проведення будівельних робіт без відповідної ліцензії, використання несертифікованих матеріалів і т. д.

3. Здійснення діяльності, що не потрапляє до офіційної звітності підприємства. Звичайно для підприємств, що працюють законно, це виробництво неврахованих робіт, продукції, виконуваних потужностями

підприємства, але оформлених на підставну фірму, яку контролює керівництво підприємства. Для торговельних роздрібних організацій такими є традиційні операції зі зменшення виторгу шляхом шахрайства.

4. Використання незаконних методів діяльності. Тут спектр надзвичайно широкий – від несумлінної конкуренції до комерційного підкупу, хабарів, шантажу й т. д.

5. Здійснення незаборонених операцій, кінцевою або справжньою метою яких є одержання тих чи інших вигід, що інакше було б неможливим, у тому числі з використанням фальшивих угод. Зазвичай це використання лазівок у законодавстві, а також будівництва фінансових схем з метою зменшення податкового або іншого тягаря. Сюди можна віднести страхові й інші схеми виплати заробітної плати, збільшення собівартості робіт, продукції підприємства шляхом укладення фіктивних субпідрядних контрактів з підставними фірмами, махінації з ПДВ при експорті, «осадження» прибутку в торговельних посередників і багато чого іншого.

Звичайні наслідки криміналізації діяльності підприємства:

1. Рано чи пізно всі незаконні операції або хоча б їх частина розкриваються і винні особи несуть відповідальність, підприємство зазнає збитків.

2. Підприємства, що використовують незаконні методи роботи, змушені періодично звертатися по допомогу до структур, які спеціалізуються в певній області й, таким чином, потрапляють до поля зору кримінальних структур.

3. Підприємства, що активно використовують незаконні методи роботи, часто потрапляють у безпосередню залежність від кримінальних структур.

4. Підприємство може піддаватися негативному впливу аж до недружнього поглинання з боку тих осіб і структур (у тому числі колишніх співробітників і контрагентів), які є обізнаними про незаконні аспекти його діяльності.

5. Підприємства, що використовують незаконні методи роботи, часто втрачають можливість звертатися по допомогу до правоохоронних органів, тому що змушені приховувати деякі аспекти своєї діяльності.

Таким чином, криміналізація ФГД підприємства підвищує його залежність і уразливість, знижуючи тим самим рівень його економічної безпеки. Деякою мірою протидія криміналізації ФГД – це питання, що має для підприємства стратегічний характер і вирішується на найвищому рівні — власниками або керівником підприємства.

Альтернативна стратегія підприємства – ведення цілком легальної діяльності й підвищення рівня економічної безпеки.

3.4. Система управління ризиками в бізнесі

Управління ризиком виробничого підприємства містить стратегічний і тактичний аспекти.

Стратегія управління ризиком, яка базується на довгочасних цілях і оцінках невизначеності господарської ситуації, довгостроковому прогнозуванні й плануванні, виробленні обґрунтованої концепції умов невизначеності, що дає змогу не допустити або зменшити негативний вплив на результати виробництва стохастичних факторів і в кінцевому підсумку одержати підприємницький дохід, називають **ризик-менеджментом**.

За стратегією визначають тактику, тобто сукупність методів і прийомів, використаних у певній економічній ситуації для досягнення поставлених цілей.

Управління ризиком має чотири складові, які впливають одна з одної: ідентифікація (установлення) ризику; оцінювання ризику; запобігання (контроль) ризику; фінансування ризику.

При ідентифікації ризику виявляються джерела небезпек, що загрожують страхувальникові й можуть завдати шкоди його майновим інтересам (об'єкту страхування).

Вище вже зазначалося, що за походженням прийнято виокремлювати природні, екологічні, політичні та інші ризики. Завдання ідентифікації небезпечних ситуацій і ризиків є дуже важливим для успіху ризик-менеджменту. Страхові компанії для їх вирішення зазвичай залучають штатних і позаштатних експертів. Професійна експертиза дає змогу встановити склад ризиків, характер і силу їх впливу на кожен елемент окремо й на об'єкт у цілому.

Оцінювання ризику зводиться до оцінювання ймовірності (частоти) виникнення небезпеки, прогнозування ймовірних утрат і їх вартісного вираження. При цьому використовують шкалу, наведену в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Шкала оцінювання ризику

Категорія ризику	Імовірність ризику	Вплив ризику
5	Досить імовірний	Катастрофічний
4	Імовірний	Критичний
3	Імовірний, але не дуже	Серйозний
2	Не виключений	Несуттєвий
1	Не ймовірний	Незначний

Метою кількісного і якісного аналізу ризиків є узгодження страхувальником і страховиком обсягу страхового покриття й розроблення стратегії фінансування ризиків.

Зазвичай ризики кількісно оцінюють з допомогою методів математичної статистики, вибір яких залежить від сфери, галузі й виду підприємницької діяльності.

Під запобіганням (контролем) ризику розуміють реалізацію комплексу організаційно-технічних заходів, яких уживають з метою мінімізації збитку як на стадії приймання ризику на страхування, так і протягом терміну дії договору страхування й під час урегулювання збитків у випадку настання страхової події. Запобігання ризику має бути повсякденною діяльністю для обох сторін договору: і для страхувальника, і для страховика.

Визначені заходи страхувальник і страховик реалізують кожен окремо й за спільним планом.

Сукупність дій, яких вживають, має порівнюватися з результатами, щоб в остаточному підсумку понесені затрати окупили себе.

Витрати з контролю над ризиком, які несе страхова компанія:

- 1) такі, що безпосередньо пов'язані з контролем над ризиком і його профілактикою;
- 2) неминучі збитки, які не можна ані передбачити, ані попередити ні за яких умов;
- 3) адміністративні витрати на контроль.

Фінансування ризику полягає у виділенні засобів для самострахування, взаємного страхування й страхування з метою захисту майнових інтересів при настанні певних подій.

Фінансування ризику з грошових фондів, сформованих страховиками із внесків, що сплачуються страхувальниками (страхових премій), є найбільшим переважно тому, що має найменш витратний характер. Страхування ймовірних утрат не тільки є надійним захистом, але й підвищує відповідальність керівників підприємств, примушуючи їх серйозно ставитися до розроблення й прийняття поточних рішень, регулярно проводити превентивні заходи відповідно до страхового договору.

Однак фінансування ризиків через страхування не завжди є прийнятним для підприємств. Зокрема, його не можуть застосовувати виробники, які освоюють нові види продукції або нові технології, оскільки, страхові компанії, не розголошуючи статистичних даних для актуарних розрахунків, неохоче страхують ці види ризиків.

Вибираючи спосіб зниження ризику, підприємець або менеджер повинен насамперед з'ясувати, чи може цей ризик бути предметом страхування. Якщо ризик не страхується, то слід вибрати інший метод нейтралізації небезпеки.

Критерії страхового ризику впливають із суті страхування як механізму, з допомогою якого клієнт відводить від себе фінансові наслідки

ризик у й переносить їх на страхову компанію, сплачуючи за це страхові премії.

Як уже було зазначено, страхуванню підлягають тільки ті ризики, для яких можна виміряти розмір можливого збитку й імовірність настання страхового випадку. При віднесенні ризику до страхового керуються такими критеріями:

- ризик є можливим;
- ризик має випадковий характер;
- факт настання страхового випадку є невідомим у часі й просторі;
- випадковий прояв ризику співвідноситься з однорідною сукупністю схожих ризиків так, що стосовно нього можна застосувати закон великих чисел;
- наслідок ризику є об'єктивно вимірним, має фінансове (грошове) вираження (до вимірюваної вартості ризику належать кілька основних показників, що характеризують наслідок ризику: людські страждання, фінансові збитки, упущені можливості, загублений час і т.ін.);
- між настанням страхового випадку і діями страхувальника або іншої зацікавленої особи не існує причинового зв'язку;
- ризик є чистим, тобто може лише завдати збитку;
- ризик за перевагою є суб'єктивним, тобто має особистий характер відносно як джерела, так і наслідків;
- страхова подія не набуде розмірів катастрофічного нещастя;
- страховий захист від ризику не суперечить суспільним інтересам.

Перелічені критерії чітко не зафіксовано, але їх значення є дуже великим.

Існування багатьох схожих (однорідних) ризиків дає змогу застосовувати теорію ймовірності й закон великих чисел. Коли це спостерігається, йдеться про нормальні ризики. Ризик, нижчий від нормального, є сприятливим для страховика й одержує покриття на звичайних умовах договору страхування. Ризик, вищий від нормального, не завжди є сприятливим для страховика, а тому потребує введення в договір особливих умов і застосування додаткових методів оцінювання ризику (їх уживають при страхуванні великих ризиків, особливих ризиків і ризиків стихійних лих).

Очікування реалізації ризику привносить невизначеність у дії сторін договору страхування.

Страховальник перебуває в стані невідомості в часі й просторі настання небезпеки, тому він заздалегідь оплачує передбачення ризику.

Страховик професійно цікавиться ймовірністю настання страхової події стосовно всієї страхової сукупності. Головне завдання страховика полягає в тому, щоб бути постійно готовим протягом усього терміну дії договору страхування надати грошові кошти зі страхового фонду на відшкодування збитку при настанні страхового випадку. Отже, страховик

наражається тільки на один специфічний ризик – технічний ризик страховика, пов'язаний зі здійсненням дуже складної й багатогранної страхової діяльності.

Контрольні запитання

1. Які із загроз бізнесу є найнебезпечнішими?
2. Охарактеризуйте вплив на підприємство податкової системи держави.
3. Як пов'язані ризик і конкуренція?
4. Як впливає використання підприємством кримінальних схем на його економічну безпеку?
5. Перелічіть основні класифікаційні ознаки підприємницьких ризиків.
6. Які дії провадять під час управління ризиком?

4. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І РІВНІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

4.1. Принципи забезпечення економічної безпеки підприємств

Забезпечення будь-якої системи будується на основі певних принципів економічної безпеки [1].

1. Принцип чотирьох ролей. Для вирішення проблеми забезпечення економічної безпеки насамперед необхідно розуміти, як співвідносяться між собою процес виникнення й розвитку загрози та процес забезпечення безпеки.

Якщо основою виникнення загроз є взаємодії різних елементів у межах підприємства і навколо нього, то ці елементи можуть бути як джерелами, так і об'єктами загроз.

У процесі досягнення економічної безпеки ці ж елементи в межах підприємства і навколо нього можуть розглядатися як об'єкти і суб'єкти (засоби, механізми, способи й т. д.) забезпечення економічної безпеки. Ці міркування й аналіз практики ФГД підприємств дає змогу сформулювати принцип одночасності чотирьох ролей, або принцип чотирьох ролей.

Таким чином, будь-який елемент у межах підприємства і навколо нього з огляду на забезпечення безпеки підприємства може відігравати одночасно чотири ролі:

- суб'єкта (засіб, механізм, спосіб) забезпечення безпеки;
- об'єкта забезпечення безпеки (захищений елемент);
- джерела загрози;
- об'єкта загрози.

Під елементами тут можуть розумітися будь-які об'єкти, як живі, так і неживі, матеріальні й нематеріальні.

Найбільш важливим висновком з принципу чотирьох ролей є те, що будь-який без винятку елемент підприємства і зовнішнього середовища (у тому числі будь-який співробітник підприємства) може як становити загрозу економічній безпеці, так і бути використаним для забезпечення ЕБП.

2. Принципи шести рівнів економічної безпеки й повного охоплення ФГД. Для реалізації економічної безпеки важливим є розуміння й виявлення причиново-наслідкових зв'язків у різних процесах ФГД підприємства. Це необхідно насамперед для локалізації джерел виникнення загроз, а також методів їх усунення.

З означення підприємства випливає, що економічна безпека містить дві складові: внутрішню й зовнішню.

Під **внутрішньою складовою економічної безпеки** розуміють спроможність підприємства організувати внутрішню структуру й взаємовідносини в межах підприємства таким чином, щоб максимально забезпечити свою економічну безпеку. Отже, поняття внутрішньої економічної безпеки характеризує ступінь того, наскільки внутрішній устрій підприємства сприяє забезпеченню економічної безпеки в цілому.

Під **зовнішньою складовою економічної безпеки** розуміють спроможність підприємства організувати взаємини із зовнішнім середовищем таким чином, щоб максимально забезпечити свою економічну безпеку.

Слід зазначити, що обидві ці складові економічної безпеки якнайтісніше пов'язані між собою, і такий розподіл є досить умовним. Важливим є те, що внутрішня складова економічної безпеки має першорядне значення. Тому далі увага приділятиметься в основному внутрішній складовій економічній безпеці.

Процес формування внутрішньої складової економічної безпеки однозначно пов'язаний з **етапами створення підприємства і його функціонування:**

- 1) заснування юридичної особи: оформлення та реєстрація документів;
- 2) формування вищого керівництва організації;
- 3) створення організаційної структури підприємства, набір персоналу;
- 4) створення схем діяльності підприємства (технологічні карти, опис бізнес-процесів, документообіг, ведення всіх видів обліку);
- 5) планування і здійснення ФГД;
- 6) формування звітності, контроль та аналіз звітності, прийняття рішень.

На кожному етапі створення підприємства виокремлюються певні взаємодії і, отже, закладаються протиріччя й виникають загрози економічній безпеці. Розгляд наведеної вище послідовності дає змогу зробити такі висновки:

– кожен з наведених етапів є визначальним відносно наступного (виключаючи останній етап, який задає зворотний зв'язок). Результати

кожного етапу є певним закінченим елементом підприємства. Таким чином, можна казати не тільки про етапи, а й про певні рівні організації діяльності підприємства;

- управління діяльністю на кожному з цих рівнів зазвичай відповідає рівню керівника певного рангу, отже, можна також казати й про рівень управління (компетенції, відповідальності);

- діяльність на кожному з рівнів значною мірою визначається тим, як здійснюється діяльність на більш високому рівні;

- протиріччя закладаються на всіх без винятку рівнях, утворюючи загрози економічній безпеці відповідного рівня, отже, можна казати про рівні внутрішніх загроз економічній безпеці;

- вирішення проблем захисту підприємства від зовнішніх загроз також залежить від діяльності організації на тих самих шести рівнях безпеки;

- виявлення проблем (загроз) на будь-якому з рівнів безпеки свідчить про високу ймовірність наявності проблем і на сусідніх рівнях безпеки.

Здійснення принципу повного охоплення ФГД за шістьма рівнями економічної безпеки показано на рис. 4.1.



Рис. 4.1. Зв'язок етапів створення підприємства і його функціонування з рівнями забезпечення економічної безпеки

Ролі вищих рівнів мають пріоритетне значення. Для успішного забезпечення ФГД необхідно проводити заходи щодо забезпечення економічної безпеки на всіх шести рівнях.

3. Принцип повного охоплення за часом. У ФГД сучасного підприємства, на якому функціонує система бюджетування (планування), можна виокремити три основні фази виробничого процесу:

- планування діяльності на певний період;
- діяльність протягом цього періоду;
- підведення підсумків та аналіз відхилень від плану (планування, здійснення, звітність).

Принцип повного охоплення подій ФГД за часом визначається таким чином:

- планування й прогнозування (розглядання в майбутньому часі) заходів забезпечення економічної безпеки підприємства;
- контролювання (у теперішньому часі) діяльності суб'єкта господарювання;
- аналізування (у минулому часі) усіх важливих подій ФГД підприємства.

Для досягнення економічної безпеки важливими є такі установки:

- безперервний процес забезпечення безпеки;
- порядок пріоритетів у ФГД підприємства;
- упорядкування й оптимізація діяльності щодо забезпечення економічної безпеки.

4.2. Акціонерні відносини і вищий менеджмент підприємства

Для першого й другого рівнів забезпечення економічної безпеки – акціонерних відносини і вищого менеджменту підприємства – більшого значення набувають особистісні й правові аспекти.

Взаємозв'язок відносин показано на рис. 4.2.

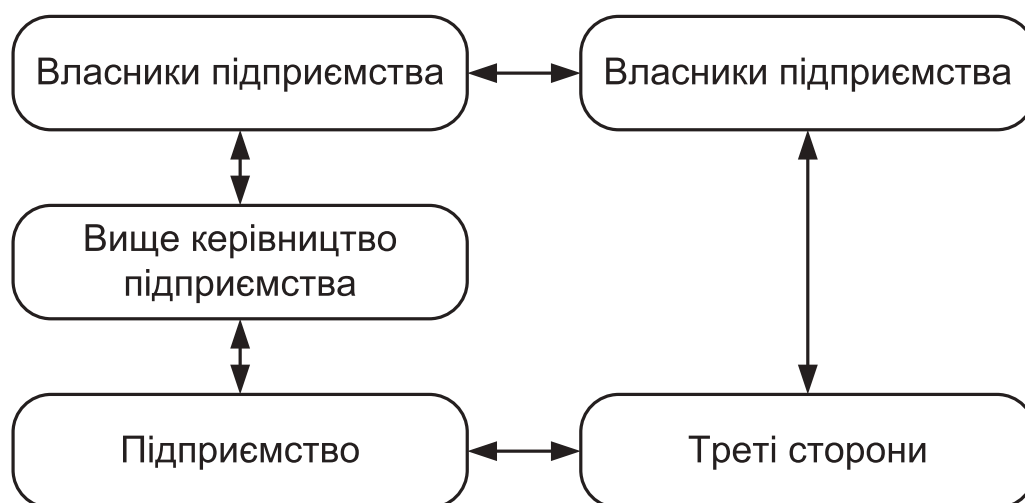


Рис. 4.2. Акціонерні відносини

До третіх сторін належать фізичні або юридичні особи, уповноважені органи державної або муніципальної влади.

Наведені відносини мають певні протиріччя й можуть спричиняти відповідні загрози.

Виходячи з принципу чотирьох ролей, економіко-правову основу функціонування підприємства можна використовувати як для забезпечення його економічної безпеки, так і для створення й реалізації загроз цій безпеці.

Основними загрозами для власників підприємства на першому рівні безпеки є такі:

- перехід права власності до сторонніх осіб;
- економічно не вигідний для власника продаж підприємства;
- перехід права власності до вищого керівництва суб'єкта господарювання;
- перехід контролю над бізнесом до сторонніх осіб;
- перехід контролю над бізнесом до вищого керівництва підприємства;
- ліквідація організації;
- функціонування підприємства всупереч інтересам власників.

Власники можуть утратити контроль над підприємством унаслідок слабкості або залежності їх самих або підприємства від третіх осіб.

Процес переходу контролю над підприємством до вищого керівництва містить таку послідовність дій:

1. Опанування організаційно-структурним менеджментом.
2. Отримання контролю над кадровим менеджментом.
3. Перехід контролю над бізнес-процесами до вищого керівництва.
4. Перемикання інформаційних потоків (змінення контролю над діяльністю відділів інформаційних технологій і маркетингу, бухгалтерії, фінансового й планово-економічного відділів).

Результатом є отримання економічних та інших вигод групою менеджерів підприємства.

4.3. Аналізування фінансово-господарської діяльності підприємства для досягнення економічної безпеки

Перший та другий рівні діяльності (а разом з ними й рівні загроз і безпеки) є приблизно однаковими для більшості підприємств усіх галузей економіки. Третій, четвертий і п'ятий рівні можуть бути індивідуальними не тільки для галузі, а й для кожного підприємства. Діяльність на шостому рівні регламентується державою або міжнародними стандартами, що значною мірою уніфікує її.

Рівень поточної фінансово-господарської діяльності підприємства є найбільш потенційним джерелом загрози економічній безпеці суб'єкта господарювання незалежно від його галузевої належності.

ФГД підприємства складається із взаємозв'язаних між собою блоків, як показано на рис. 4.3.



Рис. 4.3. Аналізування ФГД підприємства

У цілому підприємства всіх галузей економіки працюють за схожими моделями з урахуванням галузевих особливостей.

Залучення або розміщення фінансових ресурсів здійснюється за нормами в таких випадках:

- розмір і термін розміщення (залучення) відповідають інтересам підприємства;

- ставки розміщення (залучення) відповідають середньоринковим значенням з урахуванням усіх особливостей угоди;

- при використанні фінансових інструментів з нефіксованою прибутковістю забезпечується достовірність даних про здійснювані операції;

- при здійсненні інших фінансових операцій зберігаються інтереси підприємства.

Відповідно порушення можуть бути такими:

- залучено або розміщено фінансових коштів більше, ніж необхідно підприємству, за що відповідальний співробітник отримує вигоду від зацікавленої сторони;

– ставки розміщення зменшено, а ставки залучення коштів підприємством збільшено порівняно із середньоринковими значеннями, з отриманням прихованої вигоди відповідальним співробітником;

– при використанні фінансових інструментів з нефіксованою прибутковістю приховання частини доходів у тому числі шляхом проведення «додаткових» угод;

– при проведенні інших фінансових операцій відповідальний співробітник може «закласти» свою вигоду, вступити у змову з метою отримання вигоди при обмеженні інтересів підприємства.

Таким чином, способами нанесення економічних збитків є такі:

1. Нанесення прямого економічного збитку шляхом утримання різниці цін підприємством-посередником.

2. Забезпечення пільгових умов для організацій, що є учасниками аутсорсингу, формальних орендарів або орендодавців, тобто осіб, які беруть участь у частині виробничого процесу.

3. Перехоплення контролю відповідного бізнес-процесу (особливо часто це пов'язано зі збутовою діяльністю, яка виводиться з під контролю підприємства).

4. Потрапляння підприємства в залежність від фінансових структур. Зазвичай вищий менеджмент підприємства у змові з фінансовими структурами можуть організувати тривалі тіньові схеми різного призначення.

Таким чином, економічний збиток підприємству може бути завдано його співробітником (групою працівників) у будь-якому блоці здійснення ФГД підприємства на етапі виробничого циклу або комерційної діяльності підприємства, а також контрагентом підприємства.

Для нанесення економічних збитків підприємству зазвичай використовуються або цілеспрямовано створюються недоліки в організаційній структурі, організації бізнес-процесів, у тому числі документообігу й обліку підприємства, а також можуть активно використовуватися реальні й підставні організації-контрагенти в будь-якій сфері ФГД підприємства.

4.4. Значення обліку в реалізації економічної безпеки підприємства

Більшість підприємств зазвичай веде кілька видів обліку:

– бухгалтерський;

– податковий;

– управлінський.

З огляду на організацію різні види обліку може вести як один, так і різні підрозділи підприємства. Чим більшою є технологічна й організаційна роздробленість обліку, тим більш імовірними будуть негативні явища, тому необхідно використовувати спільні операції.

Аспекти роботи бухгалтерії і їх зв'язок з негативними явищами у ФГД підприємства наведено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Робота бухгалтерії і формування негативних явищ у ФГД підприємства

Вид роботи	Характеристика	Заходи щодо дестабілізації роботи підприємства
Організаційна	Визначення взаємовідношень бухгалтерії з іншими підрозділами підприємства	<p>Підпорядкованість головного бухгалтера.</p> <p>Контроль за веденням бухгалтерського обліку.</p> <p>Створення додаткових структур, які ведуть інші види обліку, а саме: «управлінський», «виробничий», «фінансовий», «складський», що не пов'язано з бухгалтерським обліком організаційно й технологічно</p>
Функціональна	Зниження статусу і значення бухгалтерії, обмеження її функцій	<p>Організація документообігу таким чином, що деякі документи можуть не потрапляти до бухгалтерії зовсім або замінюватися під час ФГД іншими.</p> <p>Виключення співробітників бухгалтерії з деяких технологічних процесів.</p> <p>Погіршення матеріально-технічного забезпечення бухгалтерії порівняно з іншими службами.</p> <p>Виконання бухгалтерією невластивих для неї функцій, наприклад ведення податкового менеджменту, контроль і витребування дебіторської заборгованості і т. д.</p> <p>Створення умов, що перешкоджають нормальному функціонуванню бухгалтерії</p>

Вид роботи	Характеристика	Заходи щодо дестабілізації роботи підприємства
Методико-технологічна	Будування облікової політики підприємства на спрощених методах	Ведення обліку витрат «за фактом», без порівняння з нормативними показниками, що призводить до розкрадання товарно-матеріальних цінностей. Організація обліку собівартості знеособленим (котловим) методом, при якому недооцінюється значення достовірності складання калькуляцій та немає поточного контролю витрат за окремими виробами
Внутрішня	Ослаблення контролю за діяльністю бухгалтерії	Зниження контролю за обліком фінансових ресурсів і цінних паперів. Приховування фактів розкрадання грошових коштів і цінних паперів різними способами (або сприяння цьому) шляхом внесення виправлень у документи, прийняття до обліку підроблених документів, маніпуляцій з дебіторською і кредиторською заборгованістю

Таким чином, основним наслідком перелічених вище явищ можна назвати невідповідність даних бухгалтерського обліку й реальної ФГД підприємства.

Збільшення недоліків в організації й управлінні ФГД підприємства призводить до негативних організації і ведення бухгалтерського обліку. Аналізуючи стан справ у бухгалтерії, можна виробити уявлення про рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання.

Контрольні запитання

1. Сформулюйте загальні принципи економічної безпеки підприємств.
2. Які ролі може відігравати будь-який елемент у межах підприємства?
3. Назвіть етапи створення підприємства та його функціонування.
4. Визначіть шість рівнів економічної безпеки щодо повного охоплення ФГД.
5. Розкрийте суть внутрішньої складової економічної безпеки підприємства.

6. Охарактеризуйте зовнішню складову економічної безпеки підприємства.

7. Визначіть принцип повного охоплення за часом стосовно забезпечення економічної безпеки підприємств.

8. Розкрийте значення вищого менеджменту й акціонерних відносин підприємства стосовно економічної безпеки підприємства.

9. Назвіть особливості аналізування ФГД підприємства для досягнення економічної безпеки.

10. Які аспекти роботи бухгалтерії призводять до негативних явищ у ФГД підприємства?

5. СУТЬ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА І МЕХАНІЗМ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

5.1. Загальні принципи будування системи економічної безпеки підприємств

На думку одного з найбільш часто цитованих авторів робіт з економічної безпеки В.П. Мак-Мака, «система безпеки підприємства містить наукову теорію безпеки, політику і стратегію безпеки, засоби й методи забезпечення безпеки та концепцію безпеки підприємства».

Економічна безпека підприємства має подвійний характер. З одного боку, функціонування підприємств здійснюється в умовах нестаціонарного зовнішнього середовища, для якого характерними є зменшення обсягів інвестиційних вкладень, високі процентні ставки по довгострокових банківських кредитах, нестабільність податкового законодавства тощо, що істотно знижує рівень життєздатності підприємств і підвищує ймовірність переходу в кризовий стан. З іншого боку, кризові тенденції на мікрорівні створюють передумови негативних тенденцій розвитку регіональних систем і зниження рівня державної економічної безпеки. Унаслідок цього важливим є розгляд змістовних аспектів і механізмів формування загроз економічній безпеці підприємств.

Згідно з ресурсно-функціональним підходом, у межах якого **економічна безпека підприємства** розглядається як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загрозам і забезпечення стабільного функціонування підприємств сьогодні й у майбутньому, формується структура системи економічної безпеки.

У складі корпоративних ресурсів виокремлюють капітал, персонал, інформацію, техніку і технологію, права. Відповідно до цього розрізняють сім функціональних складових економічної безпеки, схематично зображених на рис. 5.1. Характеристику складових економічної безпеки наведено в табл. 5.1.

Ресурсно-функціональний підхід до розуміння економічної безпеки підприємства дає змогу:

- досліджувати найважливіші фактори, які впливають на стан функціональних складових економічної безпеки;
- вивчати основні процеси, які впливають на забезпечення економічної безпеки;
- аналізувати розподіл і використання ресурсів підприємства;
- досліджувати економічні індикатори, які відображають рівень забезпечення функціональних складових економічної безпеки підприємства;
- розробляти заходи щодо забезпечення максимально високого рівня складових економічної безпеки підприємства.

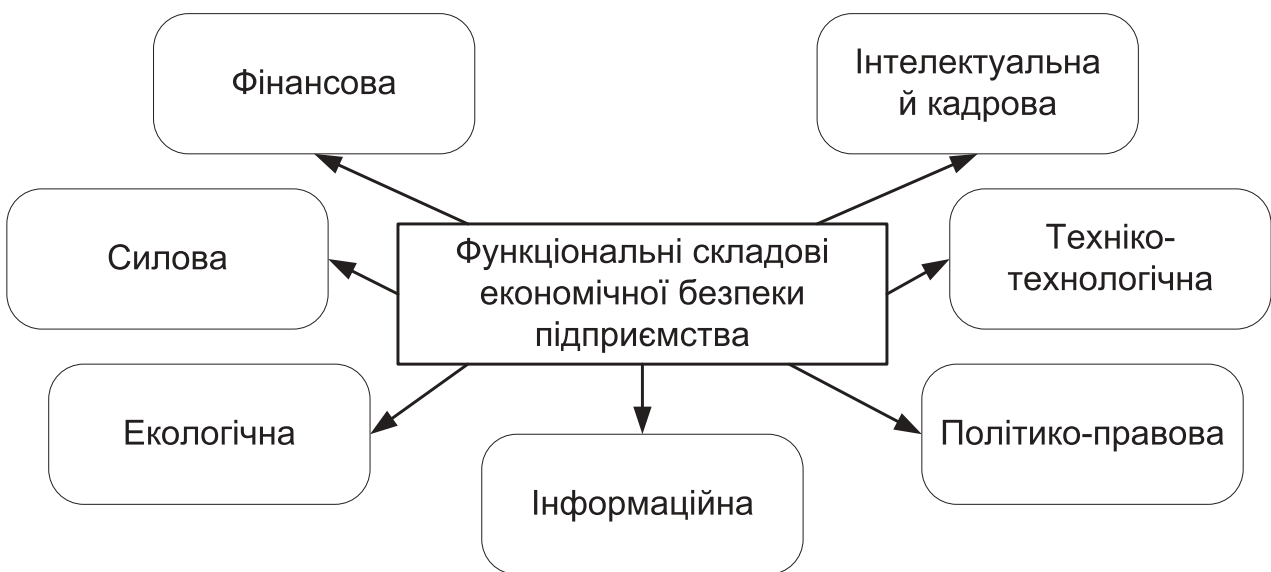


Рис. 5.1. Структура економічної безпеки підприємства

Таблиця 5.1

Функціональні складові економічної безпеки підприємства

Назва	Мета
Фінансова	Розглядання й регулювання питань фінансово-економічної достатності (забезпеченості) підприємства, його стійкості до банкрутства, досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів
Інтелектуальна й кадрова	Збереження й розвиток інтелектуального потенціалу підприємства, ефективне управління персоналом і трудовими відносинами в цілому

Назва	Мета
Техніко-технологічна	Створення й використання технічної бази, обладнання й основних засобів виробництва, а також технологій і бізнесів-процесів, які відповідають світовим аналогам щодо оптимізації витрат і забезпечення конкурентоспроможності підприємства
Політико-правова	Всебічне юридичне забезпечення діяльності підприємства, грамотна правова робота з контрагентами, дотримання чинного законодавства
Інформаційна	Ефективна інформаційно-аналітична робота із зовнішніми і внутрішніми суб'єктами, захищення власної інформації
Екологічна	Дотримання чинних екологічних норм, мінімізація втрат від забруднення довкілля
Силова	Забезпечення фізичної охорони працівників підприємства, збереження майна, протидія криміналу, взаємодія з правоохоронними та іншими державними органами

Крім того, ресурсно-функціональний підхід дає змогу формувати режими функціонування системи економічної безпеки підприємства:

1. *Стійкий стан* забезпечується нормальним ритмом виробництва і збуту продукції, запобіганням матеріальному й фінансовому збитку, недопущенням несанкціонованого доступу до службової інформації й руйнування комп'ютерних баз даних, протидією недобросовісній конкуренції і кримінальним проявам. Виробнича сфера підприємства, що ефективно працює, якщо її своєчасно модернізують, не є джерелом економічної небезпеки як для колективу підприємства, так і для тих агентів ринку, що користуються продукцією підприємства, тобто його суміжників і споживачів. Тому основними стають інформаційна, інтелектуальна й кадрова складові економічної безпеки.

2. *Кризовий період* характеризується руйнуванням потенціалу (виробничого, технологічного, науково-технічного й кадрового) підприємства. За таких умов господарювання не забезпечується спроможність потенціалу до відтворення. Підприємство «добуває» ресурси, виходячи з результатів своєї діяльності (точніше, з амортизаційних відрахувань і прибутку), а також за рахунок позикових коштів. Пріоритетною стає фінансова складова економічної безпеки.

Складна динамічна система економічної безпеки забезпечує стійке функціонування і розвиток підприємства завдяки своєчасній мобілізації і

найбільш раціональному використанню трудових, фінансових, техніко-технологічних ресурсів в умовах дії зовнішніх і внутрішніх загроз.

Схематично функціонування системи економічної безпеки підприємства зображено на рис. 5.2 [2].

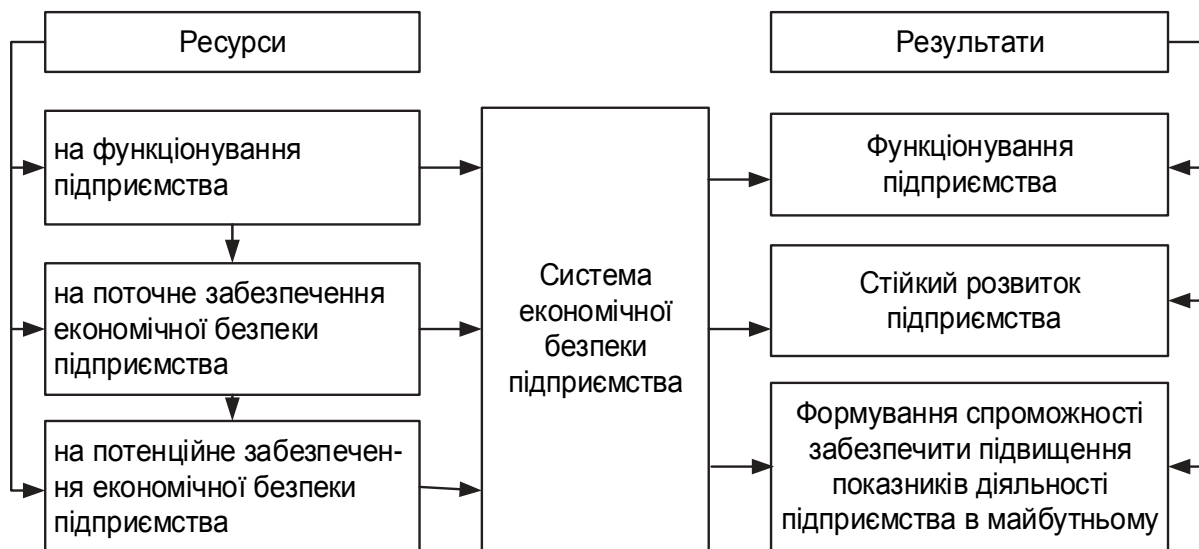


Рис. 5.2. Система економічної безпеки

Система економічної безпеки входить до складу системи управління підприємством, як показано на рис. 5.3.



Рис. 5.3. Система управління підприємством

Вхідними елементами системи економічної безпеки є інформація про економічні інтереси й цілі підприємства та загрози, а вихідним – стан підприємства. Система управління економічною безпекою підприємства на основі вхідних впливів з боку середовища й об'єкта управління (стану

підприємства в попередній момент часу) виробляє керівний вплив, який надходить на вхід об'єкта управління.

Об'єктом економічної безпеки підприємства є все, на що спрямовано зусилля щодо забезпечення безпеки. До найбільш важливих об'єктів захисту належать:

- права підприємства як самостійного суб'єкта ринкових відносин;
- види діяльності підприємства (виробнича, комерційна, постачальна, управлінська та ін.);
- власність підприємства й технічні засоби;
- персонал підприємства, його керівники, акціонери, різні структурні підрозділи, служби, партнери, співробітники, які володіють інформацією, що становить комерційну таємницю.

Суб'єктами безпеки підприємства є особи, підрозділи й служби. Оскільки діяльність із забезпечення економічної безпеки підприємства є багатоаспектною, виокремлюють дві групи суб'єктів безпеки:

а) такі, що входять до структури самого підприємства і вирішують завдання щодо забезпечення його безпеки: спеціальні суб'єкти (служба безпеки), а також весь інший персонал підприємства, який також піклується про безпеку свого підприємства;

б) такі, що знаходяться за межами підприємства і створюють умови забезпечення безпеки підприємства:

- законодавчі органи;
- виконавчі органи влади;
- державні інститути;
- правоохоронні органи;
- система науково-дослідних установ.

Принципи забезпечення економічної безпеки підприємства

Під час будівництва системи економічної безпеки підприємства та її функціонування необхідно дотримуватися певних принципів:

1. **Законність.** Передбачається організація і функціонування служби безпеки на основі дотримання чинних у країні законів, постанов, указів, інших законодавчих і нормативно-методичних матеріалів, а також внутрішньої нормативно-правової документації.

2. **Комплексність.** Служба безпеки має охоплювати всі компоненти підприємства: структурні підрозділи, напрями діяльності, персонал;

3. **Своєчасність.** Заходи, що організовуються службою безпеки, мають виконуватися вчасно й у повному обсязі.

4. **Активність.** Бездіяльність, пасивність, утрата пильності співробітниками служби безпеки підприємства може призвести до непоправних наслідків або великих фінансових і матеріальних утрат, тому активність у діях, постійний контроль, послідовне виконання всіх запланованих заходів, профілактика правопорушень є важливим

принципом функціонування організованої служби.

5. Універсальність. Служба безпеки має охоплювати й відвертати всі види загроз функціонуванню підприємства;

6. Безперервність. Функціонування служби безпеки має здійснюватися в постійному режимі.

7. Цілеспрямованість. Дії служби безпеки підприємства мають бути чітко орієнтованими на основні загрози функціонуванню підприємства.

8. Конкретність. Передбачається чітка постановка завдань для фахівців служби безпеки за всіма напрямками їх діяльності.

9. Надійність. Служба безпеки повинна забезпечувати надійний захист об'єкта, що перебуває під охороною.

10. Ефективність служби безпеки визначається кількістю виявлених загроз, їх припиненням і кількістю виявлених правопорушень.

11. Наукова організація праці. Використання передового досвіду, сучасних технічних та інших засобів захисту.

12. Взаємодія та координація з органами влади й управління.

5.2. Основні підходи й напрями забезпечення економічної безпеки підприємств

Метою системи безпеки є своєчасне виявлення як зовнішніх, так і внутрішніх небезпек і загроз і запобігання їм, забезпечення захищеності діяльності підприємства й досягнення ним цілей бізнесу.

Під успішною роботою будь-якого підприємства передбачається сьогодні створення надійної та ефективної системи захисту всіх факторів і умов його діяльності. Реалізація такої системи захисту безпеки є можливою лише на основі використання комплексного й системного підходів.

При **комплексному підході** передбачається необхідність задіяння різноманітних методів і засобів забезпечення безпеки від загроз. До комплексного захисту належать фінансова безпека, технічний захист, фізична охорона, захист комерційної таємниці, розмножувальної та обчислювальної техніки, баз даних від агентурного проникнення й зради персоналу, захист особистої безпеки співробітників.

Системний підхід базується на цілісності всього процесу управління безпекою протягом життєвого циклу підприємства. При застосуванні цього підходу пропонується організувати підприємство, що виконує фінансово-господарську діяльність, передбачаючи стійкість до загроз як обов'язкову властивість. Для створеного підприємства з метою забезпечення економічної безпеки може бути доцільним змінення статуту, організаційної структури або побудови бізнес-процесів.

Основною вимогою при формуванні, експлуатації й розвитку системи економічної безпеки є системний підхід.

На рис. 5.4 показано основні напрями забезпечення економічної безпеки підприємства в узагальненому вигляді.

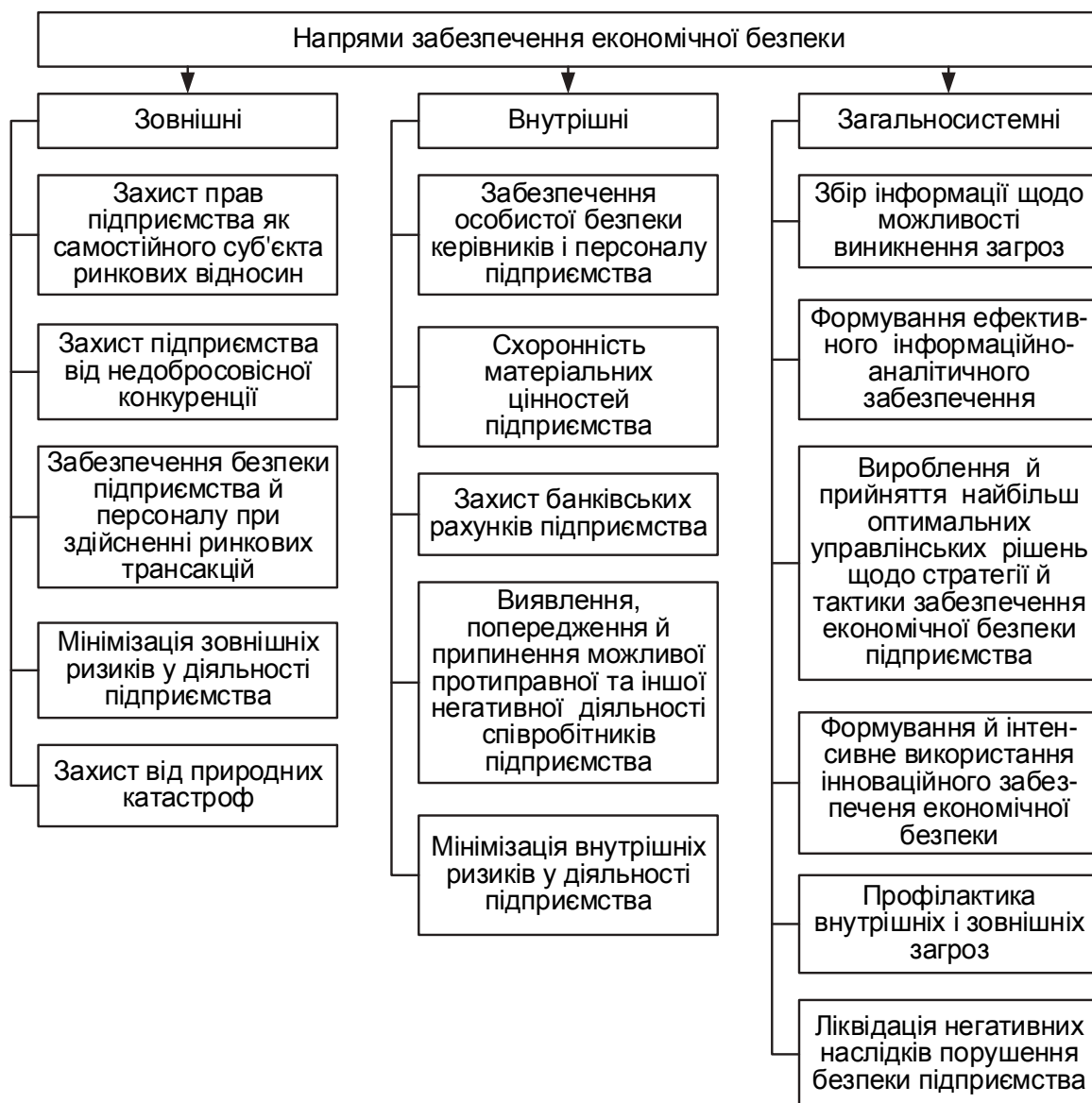


Рис. 5.4. Напрями забезпечення економічної безпеки підприємства

Вимоги до системи економічної безпеки підприємства:

- формування ефективних профілактичних заходів;
- прогнозування стану захищеності підприємства від ризиків;
- забезпечення захисту конференційної інформації та комерційної таємниці;
- участь в забезпеченні безпеки співробітників підприємства;
- взаємодія з усіма підсистемами управління підприємством;
- забезпечення безпеки комерційної діяльності підприємства;
- удосконалення елементів економічної безпеки.

При системному підході передбачається проведення двохаспектного аналізу, який складається з макро- і мікропідходів.

При макроаналізі передбачається розгляд системи або її елемента як частини системи більш високого порядку, тобто система економічної безпеки підприємства розглядається як частина загальної системи управління підприємством. Мікроаналіз використовується під час вивчення структури об'єкта. При цьому аналізуються складові її елементи з огляду на їх функціональні характеристики, які виявляються через зв'язки з іншими елементами й зовнішнім середовищем.

5.3. Управління системою економічної безпеки підприємства

Управління економічною безпекою як процес, спрямований на вирішення встановленого переліку управлінських завдань за відповідним напрямом діяльності, потребує зведення методів і механізмів у єдину систему, що базується на загальних принципах і критеріях оцінювання економічного стану суб'єкта господарювання. Ці принципи й критерії дали б змогу виявляти й усувати виниклі загрози й виробляти стратегічні рішення, що забезпечують стійкість підприємства.

Механізм управління системою економічної безпеки є об'єктивно зумовленою послідовністю дій щодо визначення потреб у досягненні безпеки, формулювання цілей і завдань забезпечення безпеки, запровадження в життя розроблених заходів.

Рівні управління системою економічної безпеки:

– стратегічний – формування цільових орієнтирів діяльності суб'єкта господарювання в довгостроковому періоді, вибір стратегії досягнення мети, виявлення й формування стратегії використання основних конкурентних переваг підприємства;

– оперативно-тактичний – поточне управління діяльністю підприємства з розв'язанням таких задач, як оптимізація ресурсів, розроблення цінової політики тощо, іншими словами, забезпечення фінансової рівноваги підприємства через управління прибутковістю, ліквідністю й ризиком.

Для кожного рівня визначають відповідний інструментарій.

Вибираючи напрями управління економічною безпекою підприємства, слід ураховувати такі фактори:

- загальна стратегія розвитку підприємства;
- ступінь агресивності конкурентної стратегії підприємства;
- ступінь криміногенності регіону розміщення підприємства;
- фінансові можливості підприємства щодо забезпечення власної безпеки;
- компетентність персоналу служби безпеки підприємства;
- наявність підтримки з боку владних органів.

Політика економічної безпеки підприємства – це система заходів, рішень і дій у галузі безпеки, які створюють сприятливі умови для досягнення цілей суб'єкта господарювання. Політика дає підприємству змогу виконувати виробничу програму, випускати конкурентоспроможну продукцію, підвищувати ефективність виробництва, примножувати власність і отримувати прибуток.

Концепція економічної безпеки підприємства – офіційно затверджений документ, у якому відображено систему поглядів, вимог і умов організації заходів безпеки персоналу й власності підприємства.

Наведемо приклад структурних частин такої концепції.

I. Опис проблемної ситуації у сфері економічної безпеки підприємства.

1. Перелік потенційних і реальних загроз економічній безпеці, їх класифікація й ранжування.

2. Причини й фактори зародження загроз.

3. Негативні наслідки загроз для підприємства.

II. Механізм забезпечення економічної безпеки.

1. Визначення об'єкта й предмета безпеки підприємства.

2. Формулювання політики і стратегії економічної безпеки.

3. Принципи забезпечення безпеки.

4. Цілі досягнення економічної безпеки.

5. Завдання забезпечення безпеки.

6. Критерії та показники економічної безпеки підприємства.

7. Створення організаційної структури з управління системою економічної безпеки підприємства.

III. Заходи щодо реалізації економічної безпеки.

1. Формування підсистем загальної системи економічної безпеки підприємства.

2. Визначення суб'єктів безпеки підприємства та їх функцій.

3. Розрахунок засобів і визначення методів економічного забезпечення безпеки.

4. Контроль і моніторинг процесу реалізації концепції.

Стратегія управління економічною безпекою підприємства

Ефективності управління системою економічної безпеки підприємства можна досягти, якщо дотримуватися певної стратегії.

Стратегія управління економічною безпекою підприємства – це сукупність довгострокових цілей, реалізація яких забезпечує захист підприємства від загроз, розголошення комерційної інформації, а також від нанесення майнового й немайнового збитку.

Стратегія управління економічною безпекою підприємства може формуватися за кількома напрямками.

1. Попереджувальна протидія, коли передбачається використання підприємством найбільш активних методів протидії можливим загрозам. Таке управління економічною безпекою доцільно використовувати у великих компаніях або підприємствах, що функціонують в умовах жорсткої конкурентної боротьби.

Переваги попереджувального впливу:

- можливість ефективного вирішення проблем, що виникають у підприємства, пов'язаних із забезпеченням власної безпеки, без підтримки держави;

- забезпечення пріоритету методів профілактичної протидії потенційним загрозам;

- можливість забезпечення ефективної підтримки не тільки виробничої діяльності підприємства, а й комплексу маркетингу та управління персоналом.

Недоліки попереджувального впливу:

- неминучі протиріччя з чинним законодавством, тобто потенційні проблеми з правоохоронними, судовими й наглядовими органами;

- велика ймовірність адекватної відповіді з боку конкурентів, які постраждали від подібної політики;

- необхідність більш високого вкладення фінансових, кадрових, матеріально-технічних ресурсів.

2. Пасивний захист, при якому підприємство орієнтується на захист з боку держави правоохоронними й судовими органами. Таке управління дає змогу обмежити функції власної служби безпеки, закріпивши за нею мінімально необхідні обов'язки щодо профілактики потенційних загроз.

Переваги пасивного захисту:

- мінімальні витрати на практичну реалізацію захисту;

- відсутність загроз застосування до підприємства відповідних санкцій з боку держави, завдяки дотриманню правових норм.

Недоліки пасивного захисту:

- повна залежність безпеки підприємства від ефективності діяльності правоохоронних органів

- орієнтація на методи протидії вже реалізованим загрозам. Ці методи є менш ефективними порівняно з профілактичними й запобіжними заходами.

3. Адекватна відповідь, коли передбачається можливість використання службою безпеки всього комплексу методів профілактики й відбиття потенційних загроз. Цей напрямок є компромісом між попереджувальною протидією та пасивним захистом. Адекватна відповідь пом'якшує недоліки перших двох напрямів, але при цьому не дає змоги повною мірою використовувати зазначені переваги.

Реалізація стратегії управління економічною безпекою підприємства виконується за кількома етапами (рис. 5.5).

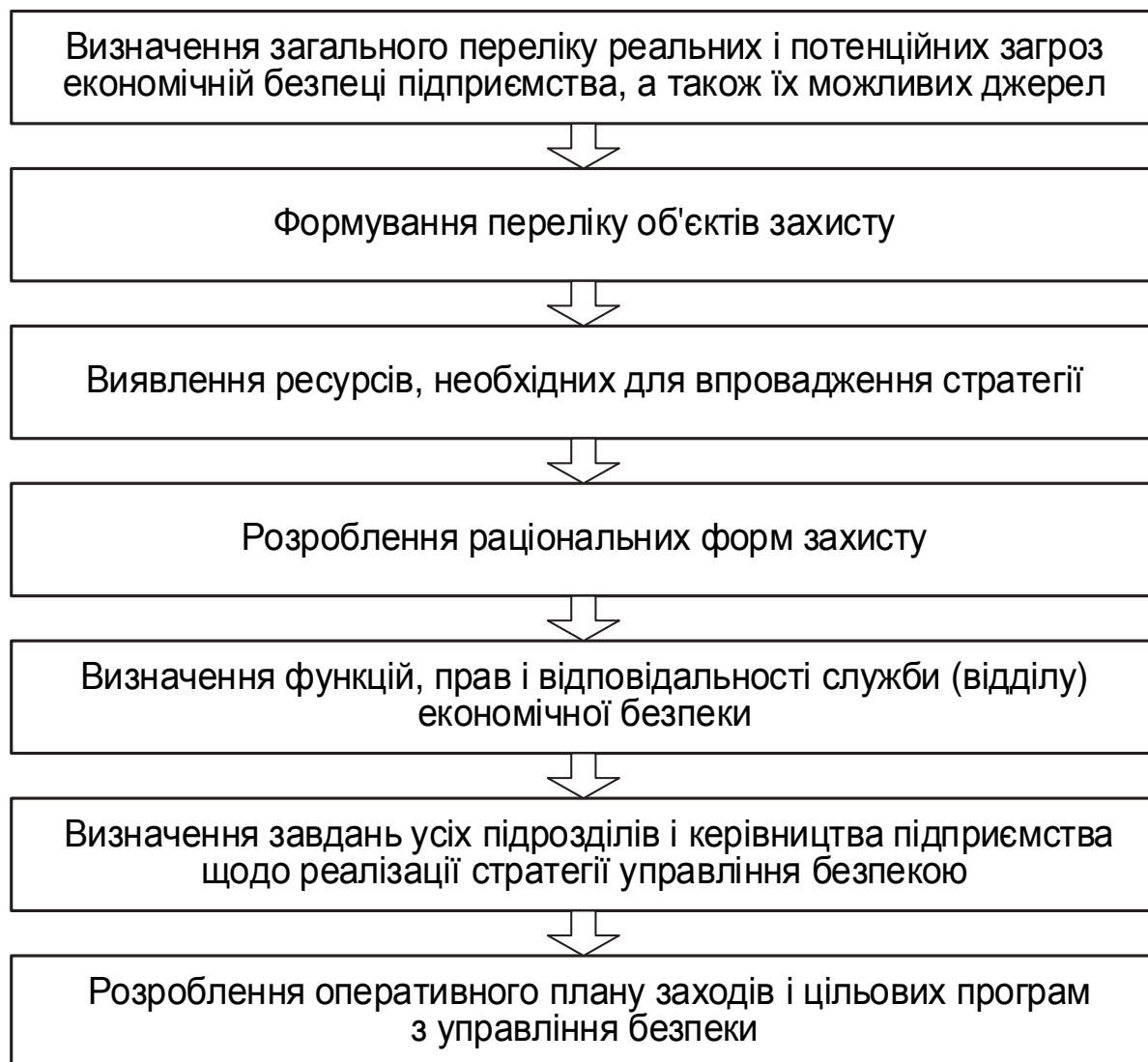


Рис. 5.5. Послідовність реалізації стратегії управління безпекою підприємства

Приклад розроблення системи управління підприємством з виділеним контуром підсистеми управління економічною безпекою

Аналіз наведених вище класів загроз, оцінювання їх внеску у формування кризових ситуацій підприємства є одним із основних етапів управління його економічною безпекою. Результати такого аналізу є основою для розроблення управлінських впливів, спрямованих на нейтралізацію загрози або зниження величини втрат внаслідок настання загрози. Схему системи управління підприємством з виділеним контуром системи управління економічною безпекою показано на рис. 5.6 [3].

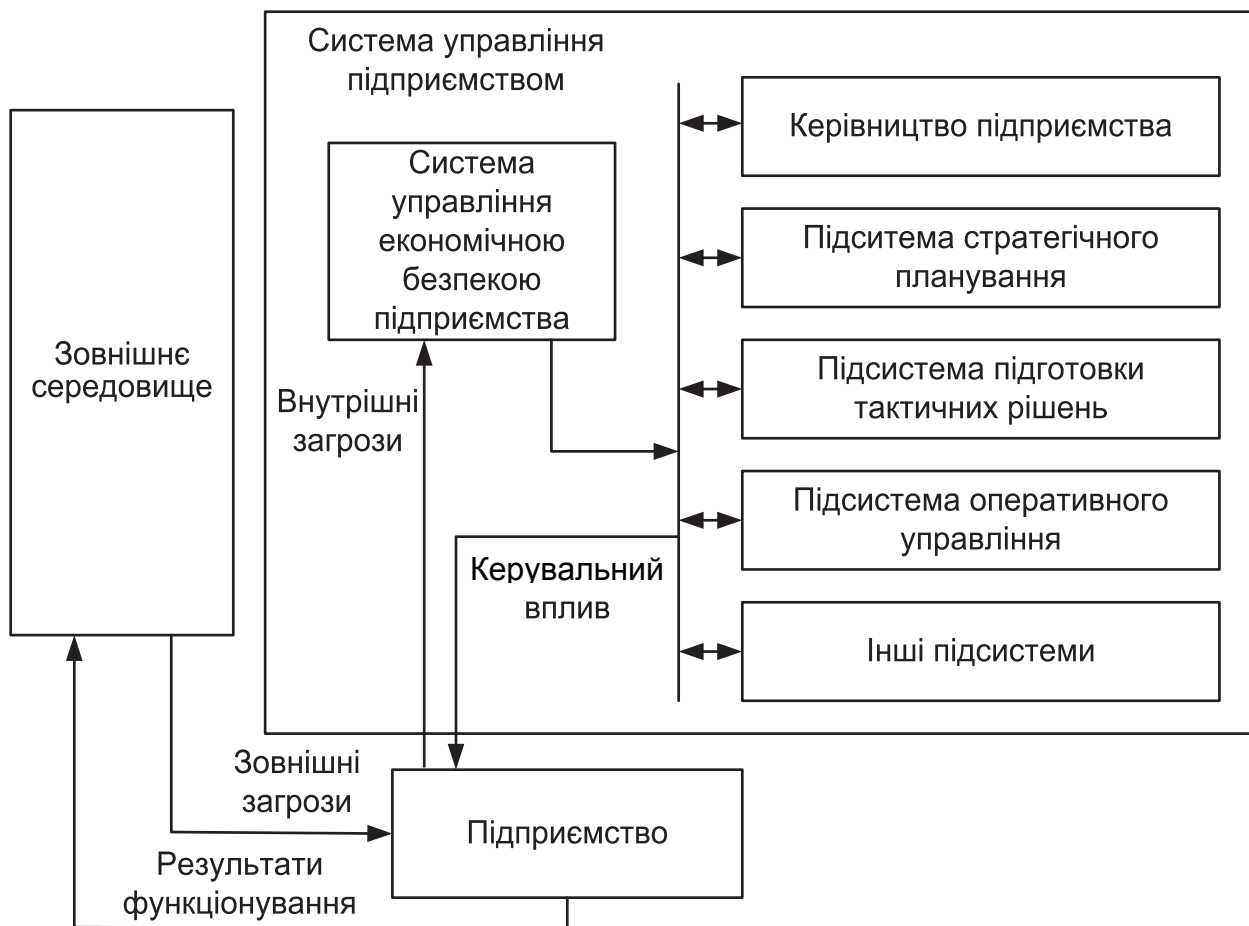


Рис. 5.6. Система управління підприємством

Система управління економічною безпекою підприємства з'єднана зі стратегічним, тактичним і оперативним контурами управління.

Процес організації економічної безпеки містить дії, які виконуються послідовно або одночасно:

- формування необхідних корпоративних ресурсів (капіталу, персоналу, прав, інформації, технології й обладнання);
- стратегічне прогнозування й планування економічної безпеки за функціональними складовими;
- стратегічне планування фінансово-господарської діяльності підприємства;
- загальне тактичне планування економічної безпеки за функціональними складовими;
- тактичне планування фінансово-господарської діяльності підприємства;
- оперативне управління фінансово-господарською діяльністю підприємства;
- здійснення функціонального аналізу рівня економічної безпеки;
- загальне оцінювання досягнутого рівня економічної безпеки.

Комплексний характер реалізації наведених вище заходів дає змогу досягти належного рівня економічної безпеки підприємства.

До основних функціональних завдань системи економічної безпеки підприємства належать:

- забезпечення високої фінансової ефективності роботи підприємства;
- забезпечення технологічної незалежності й досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу суб'єкта господарювання;
- досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної й ефективної організаційної структури управління підприємством;
- досягнення високого рівня кваліфікації персоналу, належної ефективності корпоративних науково-дослідних робіт;
- мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства;
- забезпечення захисту інформаційного поля й комерційної таємниці;
- ефективна організація безпеки персоналу підприємства, його капіталу й майна, а також комерційних інтересів.

Таким чином, цільовою спрямованістю системи управління економічною безпекою підприємства є формування реакцій на загрози у життєдіяльності підприємства і, як наслідок, забезпечення стабільного й максимально ефективного функціонування підприємства на певний момент і високий потенціал розвитку в майбутньому.

Контрольні запитання

1. Визначіть поняття економічної безпеки підприємства згідно з ресурсно-функціональним підходом.
2. Назвіть функціональні складові економічної безпеки підприємства. Охарактеризуйте їх.
3. Опишіть суб'єкти й об'єкти економічної безпеки підприємства.
4. Наведіть принципи системи забезпечення економічної безпеки.
5. На основі використання яких підходів можна реалізувати систему захисту безпеки?
6. Охарактеризуйте основні вимоги до системи економічної безпеки.
7. Визначіть рівні управління системою економічної безпеки.
8. Назвіть особливості політики й концепції економічної безпеки.
9. Розкрийте суть стратегії управління економічною безпекою підприємства.
10. Сформулюйте основні завдання системи економічної безпеки підприємства.

6. ЗАХИСТ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ ПІДПРИЄМСТВА

6.1. Суть комерційної таємниці й необхідність її захисту

На сучасному етапі законодавство України про комерційну таємницю розвивалося за такими основними напрямками:

- 1) конкретизація і спеціалізація положень Закону України «Про інформацію» щодо комерційної таємниці;
- 2) урегулювання доступу органів влади до комерційної таємниці;
- 3) забезпечення збереження комерційної таємниці в контексті захисту від недобросовісної конкуренції;
- 4) урегулювання питань відповідальності за правопорушення, пов'язані з комерційною таємницею.

Законодавство про охорону комерційної таємниці складається з такого:

- а) Конституція України;
- б) Цивільний кодекс України;
- в) Господарський кодекс України;
- г) Закон України «Про інформацію»;
- д) Закон України «Про основні засади охорони комерційної таємниці в Україні»;
- е) інші нормативно-правові акти.

Якщо в міжнародному договорі України, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України про охорону комерційної таємниці, то застосовуються правила міжнародного договору.

Конфіденційна інформація (згідно із Законом України «Про інформацію» від 12.10.92) – це відомості, якими володіють, користуються або розпоряджаються окремі фізичні або юридичні особи і які розповсюджуються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов.

Комерційна таємниця – це будь-яка інформація, що має справжню або потенційну комерційну цінність через її невідомість і недоступність третім особам, до якої не існує вільного доступу на законних підставах і стосовно якої власник інформації вживає заходів конфіденційності.

Як об'єкт інтелектуальної власності комерційна таємниця має деякі специфічні особливості, однією з яких є її універсальність. Комерційною таємницею може бути будь-яка інформація, яка стосується особливостей виробництва, технології, управління, фінансів, інноваційної та іншої діяльності підприємства і яка дає змогу підприємству мати перевагу перед конкурентами. Відомості про діяльність підприємства, що містять комерційну таємницю, можуть затребувати органи влади у випадках, наведених у табл. 6.1.

Таблиця 6.1

Державні органи, які мають право на отримання комерційної таємниці

Орган, який має право на одержання конфіденційної інформації	Відомості й документи, які надаються суб'єктами підприємницької діяльності під час перевірки або запиту компетентних органів
Служба безпеки України	Службова документація та звітність з питань державної безпеки України
Такий, що здійснює оперативно-розшукову діяльність	Відомості й документи, що характеризують діяльність підприємств, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерела й розміри їх доходів
Такий, що веде боротьбу з організованою злочинністю	Інформація, документи про операції, рахунки, вклади, внутрішні й зовнішні економічні угоди фізичних і юридичних осіб
Поліція	Відомості, необхідні у справах про злочини, що знаходяться у виконанні поліції
Державна фіскальна служба	<p>Грошові документи, бухгалтерські книги, звіти, кошториси, декларації, товарно-касові книги, інші документи, пов'язані з обчисленням і сплатою податків, інших платежів.</p> <p>Показники РРО і комп'ютерних систем, що застосовуються для розрахунків за готівку із споживачами. Наявність свідоцтва про державну реєстрацію, спеціальних дозволів (ліцензій, патентів тощо).</p> <p>Пояснення про джерела отримання доходів, обчислення й сплати податків, інших платежів. Інформація про внесення до Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів</p>

Орган, який має право на одержання конфіденційної інформації	Відомості й документи, які надаються суб'єктами підприємницької діяльності під час перевірки або запиту компетентних органів
Антимонопольний комітет України	Документи та інші матеріали, необхідні для проведення перевірки антимонопольного законодавства
Органи дізнання та органи попереднього слідства	Документи, які допоможуть установити необхідні у справі фактичні дані. Виконання цих вимог є обов'язковим для усіх громадян, підприємств, установ та організацій
Органи прокуратури України	Статистична та інша інформація або копії, необхідні для здійснення прокурорського нагляду або розслідування, видаються на вимогу прокурора або слідчого. Рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти й документи
Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України	Документи фінансово-господарської діяльності емітентів, осіб, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, фондових бірж і саморегулювальних організацій

При цьому комерційною таємницею, яка за умови дотримання певних вимог до її збереження діє протягом необмеженого часу, можуть бути також охороноспроможні рішення, одержання патентних прав на які з тих чи інших причин визнається недоцільним.

Комерційна таємниця – це склад і обсяг відомостей, визначені керівником підприємства відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці».

Власник комерційної таємниці зобов'язаний:

- забезпечити захист такої інформації відповідно до вимог і правил, розроблених ним;
- повідомляти про всі факти порушення цього захисту.

За умови дотримання необхідних заходів безпеки він матиме право на юридичний захист від заподіяння шкоди внаслідок неправомірних дій щодо оволодіння комерційною таємницею.

Оскільки в законодавстві України не визначено перелік відомостей, які можуть становити комерційну таємницю, посадовим особам підприємства

при вирішенні цього питання слід виходити з економічної вигоди й безпеки підприємства.

Комерційна таємниця має таке значення для охорони результатів інтелектуальної діяльності під час комерційної діяльності суб'єктів господарювання:

- стимулює підвищення ефективності господарської діяльності; відсутність правової охорони комерційної таємниці гальмує розвиток інновацій, упровадження новаторських рішень, якісний розвиток економічних процесів тощо;

- зменшує операційні невиробничі витрати суб'єктів господарювання на фізичний захист цінної інформації у вигляді охоронних засобів – шифрування, матеріальних перешкод та ін.; правові засоби збереження в таємниці комерційної інформації таким чином є дієвішим і менш витратним інструментом охорони порівняно з неправовими, матеріальними засобами;

- зменшує ризики ведення бізнесу, пов'язані з ненадійністю трудових контрактів, які не містять застереження щодо збереження комерційної таємниці, можливістю «викрадення» комерційних секретів конкурентами тощо;

- підвищує інвестиційну привабливість національної економіки; відсутність або неефективність системи охорони комерційної таємниці в національному законодавстві є додатковим гальмівним чинником для надходження іноземних інвестицій.

6.2. Економічні умови й передумови формування механізму захисту комерційної таємниці

Визнання інформації комерційною таємницею дає змогу:

- 1) забезпечити охорону об'єктів виключних прав (результатів інтелектуальної діяльності), які потребують передбаченої законодавством реєстрації, до проведення такої реєстрації. Так, отримання патенту є досить тривалим процесом, під час якого існує необхідність зберегти конфіденційну інформацію у таємниці до того моменту, як на неї буде поширено патентну охорону, а також ту інформацію, яка не охоплюється патентним захистом;

- 2) забезпечити правову охорону тих продуктів інтелектуальної діяльності, які мають комерційну цінність, але не можуть через об'єктивні причини отримати охорону відповідно до законодавства про промислову власність або авторські й суміжні права. Деякі такі продукти взагалі є непатентоспроможними, оскільки не мають новизни винаходу (наприклад, клієнтська база), але мають комерційну цінність і тому можуть отримати охорону як комерційна таємниця;

- 3) вибрати простіший і менш витратний (порівняно, наприклад, із захистом об'єктів промислової власності) спосіб охорони комерційно цінних результатів інтелектуальної діяльності шляхом поширення на

відповідну інформацію режиму комерційної таємниці;

4) забезпечити безстрокову охорону конфіденційної інформації. Будь-який патентний режим надає обмежений у часі захист, після завершення якого будь-хто може використовувати запатентовану інформацію за своїм бажанням, тоді як охорона комерційної таємниці триває настільки довго, наскільки зберігаються умови існування режиму комерційної таємниці, хоча б і вічно.

6.3. Захист об'єктів інтелектуальної діяльності

Поняття «інтелектуальна власність» закріплено в Стокгольмській конвенції про заснування Всесвітньої Організації Інтелектуальної Власності (1967 р.).

Згідно зі ст. 2 цієї Конвенції до інтелектуальної власності належать:

- літературні, художні й наукові твори;
- виконавська діяльність артистів, звукозапис, радіо- і телевізійні передачі;
- винаходи в усіх сферах людської діяльності;
- наукові відкриття;
- промислові зразки;
- товарні знаки, знаки обслуговування, фірмові найменування й комерційні позначення, а також інші об'єкти інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній областях.

Інтелектуальна власність – це об'єкти авторського права, суміжних прав і промислової власності. Усі види інтелектуальної власності належать до результатів творчої діяльності.

Об'єктом «зазіхання» на інтелектуальну власність є не речова форма, а результати творчої діяльності. Так, наприклад, захисту підлягає інформація, що міститься в книгах, збірниках документів, нот тощо, а також у чернетках або окремих записах автора.

Однак тільки право власності може захистити результати творчої діяльності. Саме тому нарівні з існуванням класичного поняття права власності виникло інше поняття – «інтелектуальна власність».

Спільним для цих двох понять є те, що й речове право (право власності), й інтелектуальна власність належать до категорії абсолютних прав – суб'єктивних, носіям яких протистоїть невизначена й необмежена кількість зобов'язаних осіб. Зобов'язання полягає в утриманні від учинення дій, що порушують права власника. Будь-яку особу, що порушує права авторів, винахідників або виконавців творів, буде притягнуто до цивільної, адміністративної, а в деяких випадках і до кримінальної відповідальності. При цьому межі відповідальності й підстави для неї встановлено в національному законодавстві кожної держави.

Територіальний характер інтелектуальних прав полягає в тому, що особа, яка опублікувала твір (або запатентувала винахід) на території

певної держави, буде мати захист на території тільки цієї держави. Проте в галузі авторського й винахідницького права прийнято досить багато міжнародних конвенцій, що дають змогу долати «бар'єр» територіальності. Спочатку на регіональному, а згодом і на універсальному рівні було прийнято міжнародні конвенції, до яких було включено норму про взаємне визнання державами-учасниками інтелектуальних прав громадян цих держав.

Крім територіального характеру інтелектуальні права мають деякі інші особливості:

- обмежений термін захисту;
- специфічний зміст;
- особливий порядок передання;
- невідчужуваність виключних авторських прав;
- якісний склад суб'єктів.

Розглянемо докладніше ці особливості, перелік яких не є вичерпним.

Термін охорони інтелектуальних прав означає, що права автора захищаються протягом усього його життя і, наприклад, протягом 50 років (як встановлено в законодавстві більшості держав) після його смерті.

Особливість об'єкта авторського права (результат творчої праці) накладає відбиток і на зміст тих прав, якими користуються автори й винахідники. Змістом інтелектуальних прав є майнові й особисті немайнові права.

До майнових прав належать: право на винагороду, право на публічне виконання твору, право на його переклад, право на перероблення або розповсюдження твору; право на отримання патенту, право на використання винаходів (або інших об'єктів промислової власності), що охороняються патентом, і деякі інші права.

До особистих немайнових прав належать: право визнаватися автором твору, винаходу (або будь-яких інших об'єктів інтелектуальної власності) – право авторства, право на ім'я, право на оприлюднення, право на захист твору тощо.

Розглядаючи майнові й особисті немайнові права, слід звернути увагу на те, що в законодавстві кожної держави встановлено свої види авторських прав і визначено ті види діяльності, результати якої розглядаються як інтелектуальна власність.

Передання інтелектуальних прав здійснюється шляхом укладення спеціальних договорів: авторських договорів про передання виключних або невиключних прав (при переданні авторських прав) і ліцензійних договорів (при переданні винахідницьких прав (прав на об'єкти промислової власності)).

Невідчужуваність інтелектуальних прав належить до особистих немайнових прав автора. У законодавстві деяких держав особисті немайнові права іменуються й розглядаються як моральні права. Якщо авторське право передано за договором, то особисті немайнові (або

моральні) права не передаються. Це означає, що в разі порушення, наприклад, права на ім'я (тобто використання твору без зазначення автора) автор може звернутися з позовом до суду про захист права авторства, навіть якщо він уклав договір і передав свої майнові права видавництву.

Кажучи про невідчужуваність особистих немайнових прав, слід зазначити, що ці права є безстроковими. Обмеження терміну захисту інтелектуальних прав стосується тільки охорони майнових прав.

Особливістю суб'єктного складу правовідносин у сфері інтелектуальної власності є те, що як автори деяких видів інтелектуальної власності (творів мистецтва, науки, літератури, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, фонограм виконань (суміжних прав)) визнаються лише фізичні особи – автори творів або об'єктів промислової власності.

Суб'єктами правовідносин у сфері інтелектуальної власності можуть бути не тільки фізичні особи. Так, наприклад, автор винаходу може поступитися отриманим патентом на свій винахід будь-якій юридичній особі, яка стає патентовласником.

Слід зазначити, що для деяких об'єктів інтелектуальної власності право авторства взагалі не встановлюється. Це стосується товарних знаків, знаків обслуговування й найменувань місць походження товарів.

Розрізняють два основних напрями виключних прав, які мають свої системи охорони: форма як результат творчої діяльності охороняється з допомогою авторського права, особа – з допомогою патентного права. Відповідно кажуть про дві системи охорони – фактологічну (в авторському праві) і реєстраційну (у патентному праві). У першому випадку правова охорона виникає через сам факт створення твору (твір виокремлює себе), у другому випадку необхідні спеціальні дії за виокремлення результату, його реєстрація.

Висловлюється думка про наявність ще однієї системи охорони результатів інтелектуальної діяльності, що належить до секретів виробництва, – «ноу-хау». Хоча охорона в цьому випадку і поширюється на зміст об'єкта, але здійснюють її без реєстрації. Визнається також існування в межах фактологічної системи проміжної, «фактореєстраційної» підсистеми (наприклад, реєстрація програм для ЕОМ).

6.4. Основні джерела, канали витоку й методи одержання інформації про конкурентів

Проблема захисту інформації являє собою сукупність тісно зв'язаних підпроблем у галузях права, організації управління, розроблення технічних засобів, програмування й математики. Очевидно, ефективну систему захисту можна створити, об'єднавши зусилля різних фахівців. Одна з

центральної задач проектування систем захисту полягає в раціональному розподілі наявних людських, матеріальних та інших ресурсів.

При створенні й використанні інформаційних систем виникає багато взаємопов'язаних теоретичних і практичних проблем. У комерційній сфері однією з основних проблем є захист інформації.

Ускладнення засобів і методів організації машинного оброблення інформації призводить до того, що інформація стає все більш уразливою, чому сприяють такі чинники:

- обсяги даних, що постійно збільшуються;
- накопичення й зберігання даних в обмежених місцях;
- постійне розширення кола користувачів, які мають доступ як до ресурсів інформаційної системи, так і до програм і даних, що зберігаються в них;
- ускладнення режимів експлуатації обчислювальних систем і т. д.

У тому випадку, коли йдеться про втрату інформації через провину персоналу, зазвичай використовується термін «розголошення інформації». Розголошує інформацію завжди людина – усно, письмово, з допомогою жестів, міміки, умовних сигналів, особисто або через посередника. Термін «витік інформації» використовується найбільш широко, хоча, більшою мірою стосується втрати інформації через її перехоплення з допомогою технічних засобів розвідки.

При розголошенні, витоку інформація може переходити або до зловмисника (а потім, можливо, до конкурента), або до третьої особи. Під третьою особою в цьому випадку розуміють будь-яких осіб, що отримали інформацію у володіння через обставини (тобто такі, що стали її джерелом), але які не мають права володіння нею і не зацікавлені в цій інформації. Однак необхідно враховувати, що від третіх осіб інформація може перейти до зацікавленої в ній особи – конкуренту фірми.

Перехід інформації до третьої особи можна назвати ненавмисним, стихійним, який виникає внаслідок такого:

- 1) утрата або випадкове знищення документа, пакета (конверта);
- 2) невиконання, незнання або ігнорування співробітником вимог щодо захисту інформації;
- 3) надмірна балакучість співробітників під час відсутності зловмисника;
- 4) робота з конфіденційними документами при сторонніх особах, несанкціоноване передання конфіденційного документа іншому співробітнику;
- 5) використання конфіденційних відомостей у пресі, особистих записках, неслужбових листах;
- 6) наявність у документах надмірної конфіденційної інформації; своєвольне копіювання співробітником документів у службових цілях.

Знати можливий витік інформації означає: для зловмисника – мати стабільну можливість отримувати цінну інформацію; для власника

інформації – протидіяти зловмиснику й зберігати таємницю, а інколи й дезінформувати конкурента. Інформація має надходити до конкурента тільки по каналу, що контролюється, у якому немає конфіденційних відомостей, а інформація, що циркулює, ранжована за складом, користувачами і є загальновідомою й доступною. Прикладом є виготовлення й розповсюдження рекламно-інформаційних матеріалів.

Канали витоку, якими користуються зловмисники, є дуже різноманітними. Основними видами цих каналів можуть бути:

- установа зловмисником взаємовідносин зі співробітниками фірми або відвідувачами, співробітниками фірм-партнерів, службовцями державних органів або органів місцевого самоуправління та іншими особами;

- аналіз опублікованих матеріалів про фірму, рекламних видань, виставкових проспектів та іншої загальнодоступної інформації; улаштування зловмисника на роботу до фірми;

- робота в інформаційних мережах;

- кримінальний, силовий доступ до інформації, тобто викрадення документів, шантаж персоналу та інші способи;

- робота зловмисника в технічних каналах поширення інформації.

Унаслідок своєї діяльності з організації розголошення або витоку цінної, конфіденційної інформації зловмисник отримує:

- оригінал або офіційну копію конфіденційного документа;

- несанкціоновано зроблену копію цього документа (рукописну або виготовлену з допомогою технічних засобів – копіювального апарата, фототехніки, комп'ютера і т. д.);

- письмове або усне викладення за межами фірми змісту документа, ознайомлення з яким здійснювалося санкціоновано або таємно;

- усне викладення тексту документа по телефону, спеціальному радіозв'язку тощо;

- аналог документа, переданого по факсимільному зв'язку або електронній пошті;

- мовний або візуальний запис тексту документа, виконаний з допомогою технічних засобів розвідки (радіозакладок, умонтованих мікрофонів і відеокамер, фотографування з великої відстані).

Класифікацію можливих каналів витоку інформації в першому наближенні можна провести, виходячи з типу засобу, що є основним при отриманні інформації. Розрізняють три типи засобів: людина, апаратура, програма.

За типом засобів усі можливі канали витоку також поділяють на три групи. Відповідно до інформаційної системи група каналів, у яких основним засобом є **людина**, складається з таких основних можливих каналів витоку:

- крадіння носіїв інформації (флеш-накопичувачів, жорстких дисків тощо);
- читання інформації з екрана сторонньою особою (під час відображення інформації на екрані законним користувачем або за відсутності законного користувача на робочому місці);
- читання інформації із залишених без нагляду матеріалів.

Недобросовісний працівник, маючи постійний доступ до різних документів, може завдати навмисної (або через необережність) значної шкоди інтересам підприємства, розкрити його секрети стороннім особам. Конкуренти можуть отримувати інформацію про діяльність фірми, що їх цікавить, шляхом переманювання спеціалістів. Загроза комерційним інтересам підприємства може полягати і в звільненні службовців. Це може серйозно загрожувати економічній безпеці підприємства, особливо в тому випадку, коли звільнений працівник переходить на роботу до конкурента або сам створює аналогічне підприємство.

У групі каналів, у яких основним засобом є **апаратура**, можна виокремити такі основні можливі канали витоку:

- під'єднання до приладів інформаційної системи спеціально розроблених апаратних засобів, що забезпечують доступ до інформації;
- використання спеціальних технічних засобів для перехоплення електромагнітного випромінювання технічних засобів інформаційної системи.

У групі каналів, у яких основним засобом є **програма**, можна виокремити такі основні можливі канали витоку:

- несанкціонований доступ програми до інформації;
- розшифрування програмою зашифрованої інформації;
- копіювання програмою інформації з носіїв.

Виявлення каналу розголошення (витоку) інформації – складне, довготривале й трудомістке завдання. Основою для її вирішення є:

- класифікація та постійне вивчення джерел і каналів поширення інформації та можливих каналів її витоку;
- пошук і виявлення реальних каналів витоку;
- оцінювання ступеня небезпеки кожного реального каналу;
- заглушення небезпечних каналів та аналіз ефективності захисних заходів, яких було вжито для захисту інформації.

Канали розголошення (витоку) інформації є завжди індивідуальними й залежать від конкретних задач, поставлених перед зловмисником. Отже, контроль джерел і каналів поширення конфіденційної інформації дає змогу визначити наявність і характер загроз інформації, розробити структуру системи захисту інформації, яка надійно перекриє доступ зловмиснику до цінної інформації фірми.

6.5. Основні елементи механізму захисту комерційної таємниці підприємства

У промислово розвинених країнах світу питання охорони комерційної таємниці належать до компетенції як окремих осіб, так і різних внутрішньофірмових підрозділів. Проте не на всіх вітчизняних підприємствах існують служби безпеки, тому особливу увагу питанням збереження конфіденційності доцільно приділяти при укладенні трудових договорів між адміністрацією підприємства й працівниками. Саме тут відображаються індивідуальні обов'язки останніх щодо збереження комерційної таємниці.

З досліджень західних фахівців випливає, що 25 % службовців підприємства готові в будь-який час і за будь-яких обставин зрадити інтереси фірми, 50 % можуть зробити це залежно від обставин і лише 25 % є патріотами, які ніколи не зрадять інтересів фірми.

У найбільш загальному вигляді втрати підприємства зводяться до такого:

1) знижуються можливості продажу ліцензій на власні наукові розробки, утрачається пріоритет у досліджених сферах науково-технічного прогресу, збільшуються витрати на переорієнтацію діяльності дослідних підрозділів;

2) виникають труднощі під час закупівлі сировини, технології, обладнання та інших компонентів нормальної виробничої діяльності;

3) обмежується співробітництво підприємства з діловими партнерами, зменшується ймовірність укладення вигідних контрактів, виникають проблеми під час виконання договірних зобов'язань.

Точний кошторисний розрахунок сукупної величини всіх утрат є досить складним, а інколи навіть неможливим через відсутність достовірних джерельних даних. Тому достатньо узагальненого експертного оцінювання втрат підприємства, спричинених недотриманням вимог захисту інформації.

Компенсація цих утрат потребує значних додаткових витрат, що зменшує ефективність виробництва в цілому та ймовірність успіху в конкурентній боротьбі. Тому питанням захисту комерційної таємниці приділяється все більше уваги, і далі є сенс більш детально не зупинятися на заходах щодо забезпечення конфіденційності інформації на підприємстві.

Умовно заходи можна класифікувати на зовнішні та внутрішні, які, зі свого боку, поділяються на правові, організаційні, технічні й психологічні

(рис. 6.1). Деякі джерела виокремлюють ще один – страховий, тобто страхування комерційної таємниці (КТ) від розголошення. [4]



Рис. 6.1. Заходи щодо забезпечення конфіденційності комерційної таємниці підприємства

Крім того, під захистом комерційної таємниці розуміється:

- порядок визначення інформації, що містить КТ і термін її дії;
- система допусків співробітників, відряджених і категорії осіб до відомостей, що становлять КТ;
- порядок роботи з документами, що мають гриф «КТ»;

- забезпечення збереження документів, справ і видань з грифом «КТ»;
- обов'язки осіб, допущених до відомостей, що становлять КТ;
- принципи організації і проведення контролю за забезпеченням режиму під час роботи з відомостями, що становлять КТ;
- відповідальність за розголошення відомостей, утрату документів, що становлять КТ.

Контроль за здійсненням обліку, розмноження, збереження й використання документів, справ і видань з грифом «КТ» покладається на уповноважені служби безпеки.

Слід звернути увагу на перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці:

- установчі документи, документи, що дають змогу займатися підприємницькою або господарською діяльністю та її окремими видами;
- інформація за всіма встановленими формами державної звітності;
- дані, необхідні для перевірки нарахування і сплати податків та інших обов'язкових платежів;
- відомості про кількість і склад працівників, їх заробітну плату в цілому і за професіями й посадами, а також наявність вакансій;
- документи про сплату податків і обов'язкових платежів, інформація про забруднення навколишнього природного середовища, недотримання безпеки умов праці, реалізацію продукції, що завдає шкоди здоров'ю, а також про інші порушення законодавства України і розміри завданої при цьому шкоди;
- документи про платоспроможність;
- відомості про участь посадових осіб підприємства в кооперативах, малих підприємствах, союзах, об'єднаннях та інших організаціях, що займаються підприємницькою діяльністю;
- відомості, які відповідно до чинного законодавства підлягають оголошенню.

Іншими словами, підприємства зобов'язані подавати перелічені відомості органам державної виконавчої влади, перевірчим і правоохоронним органам, іншим юридичним особам на їх вимогу.

Перелік і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства, терміни конфіденційності, порядок захисту доступу до конфіденційної інформації, а також правила її використання визначаються керівником організації. Керівник може залучити для проведення цієї роботи спеціалістів-аналітиків.

Основна мета захисту конфіденційної інформації полягає в тому, щоб запобігти поширенню її до конкурентів. У деяких випадках потребується захист і «чужих» комерційних секретів, які може бути

довірено підприємству іншими особами, організаціями. Відсутність такого захисту може залишити підприємство без вигідних партнерів і клієнтів.

Забезпечення захисту комерційної таємниці містить:

- установа правил віднесення інформації до комерційної таємниці;
- розроблення й доведення до осіб, допущених до відомостей, що становлять комерційну таємницю, інструкцій про дотримання режиму конфіденційності;
- обмеження доступу до носіїв інформації, які містять комерційну таємницю;
- застосування організаційних, технічних та інших засобів і порядок використання конфіденційної інформації;
- здійснення контролю за дотриманням установленого режиму охорони комерційної таємниці.

Як і всі співробітники фірми, менеджер повинен при влаштуванні на роботу підписати зобов'язання про нерозголошення комерційної таємниці (про відповідальність за її збереження).

У цьому документі основними є такі обов'язки:

- 1) не розголошувати відомостей, що становлять комерційну таємницю або стануть відомими під час виконання службових обов'язків, у тому числі протягом певного терміну після звільнення з фірми;
- 2) дотримуватися доведених до відома співробітника вимог щодо захисту комерційної таємниці;
- 3) не використовувати відомості, що становлять комерційну таємницю, без відома на це їх власника;
- 4) не мати ніяких зобов'язань перед іншими особами й підприємствами.

Менеджери більшості підприємств поінформовані майже так само, як і керівники. Менеджер має доступ до найрізноманітніших джерел інформації. Він може її одержувати:

- організовуючи різні наради, прийоми, переговори;
- приймаючи й обробляючи кореспонденцію;
- складаючи документи й контролюючи їх виконання;
- проводячи телефонні переговори;
- приймаючи відвідувачів та ін.

Менеджер є основною фігурою для осіб, що добувають різноманітну інформацію. Тому йому необхідно виявляти розумну обачність у розмовах з потенційними партнерами або клієнтами, для яких будь-яка інформація може бути важливою.

Для обмеження доступу до інформації, що становить комерційну таємницю, керівник видає спеціальний наказ про введення до «Переліку відомостей, які вміщують комерційну таємницю підприємства», заходів щодо охорони цих відомостей, установає коло осіб, які мають доступ до

неї, і правила роботи з документами, що мають гриф «Комерційна таємниця». Співробітники підприємства повинні під розписку ознайомитися з наказом і додатками до нього. Приблизний перелік відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства:

- обсяги кредитів, які одержала або хоче одержати фірма;
- назви фірм-контрагентів;
- обсяги виробництва (місяць, квартал, рік);
- обсяги прибутку (місяць, квартал, рік);
- розподіл прибутку;
- цілі, завдання, тактика переговорів з партнерами;
- умови комерційних контрактів, послуг;
- ступінь зацікавленості у придбанні товарів або послуг;
- заробітна плата працівників фірми;
- характер і репутація персоналу фірми;
- регіони збуту продукції;
- напрями маркетингових досліджень фірми.

У випадку необхідності цей перелік можна доповнити й завірити підписом керівника з проставленням нової дати.

Контрольні запитання

1. У чому полягає різниця між конфіденційною інформацією та комерційною таємницею?
2. У яких випадках органи Національної поліції України можуть отримати доступ до конфіденційної інформації на підприємстві?
3. Які закони й кодекси України мають найважливіше значення з огляду на економічну безпеку підприємства?
4. Яким чином комерційна таємниця на підприємстві пов'язана з привабливістю національної економіки?
5. Дайте означення терміна «інтелектуальна власність».
6. Які пункти мають міститися в документі про нерозголошення комерційної таємниці?
7. Які документи на підприємстві не є комерційною таємницею?

7. ОЦІНЮВАННЯ Й АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

7.1. Складові економічної безпеки підприємства й підходи до її оцінювання

Аналіз і оцінювання економічної безпеки виробничого підприємства, запропоновано проводити за такою схемою:

1) виявлення внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначають економічну безпеку підприємства (щодо кожної складової), аналіз і

оцінювання ступеня їх впливу на стан господарської діяльності;

2) розрахунок узагальнених показників для кожної з функціональних складових економічної безпеки;

3) розрахунок інтегрального показника економічної безпеки;

4) розроблення комплексу заходів, спрямованих на підвищення економічної безпеки, і оцінювання їх ефективності.

До факторів зовнішнього середовища підприємства належать постачальники, конкуренти, споживачі, до факторів внутрішнього середовища – технологічний і фінансовий стан, кадровий склад та інформаційне забезпечення. Серед функціональних складових зовнішнього середовища або поза виробничих складових економічної безпеки виокремлюють ринкову, інтерфейсну, правову, інформаційну, екологічну, міжнародну. Внутрішнє середовище підприємства є фінансова, технологічна, кадрова, інформаційна й силова внутрішньовиробничі складові.

Відомими є такі підходи до оцінювання економічної безпеки виробничого підприємства, як ресурсно-функціональний (оцінювання рівня економічної безпеки підприємства проводиться на основі оцінювання стану корпоративних ресурсів за спеціальними критеріями), фінансовий (критерієм економічної безпеки є прибуток в абсолютному й відносному вираженні), індикаторний (економічна безпека оцінюється за результатами порівняння фактичних показників діяльності підприємства за індикаторами).

Ресурсно-функціональний підхід – найпоширеніший на практиці – є майже всебічним, адже охоплює всі функціональні сфери діяльності підприємства. Його перевагою є здатність оцінювати стан ресурсів підприємства, що можуть протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам у синтезі. Зате методика оцінювання стану ресурсів ототожнюється з методикою оцінювання ефективності використання ресурсів. Одночасно при визначенні сукупного критерію відносна вага кожного функціонального критерію визначається на основі думки експертів, що суб'єктивно впливає на рівень економічної безпеки.

У складі корпоративних ресурсів виокремлюють насамперед такі ресурси: капітал, персонал, інформація, техніка й технологія, права. У зв'язку з цим розрізняють сім функціональних складових економічної безпеки: фінансова, силова, інформаційна, техніко-технологічна, політико-правова, кадрова й інтелектуальна, екологічна. Суть складових економічної безпеки підприємства було описано в розд. 5.1.

Фінансовий підхід полягає в доцільності оцінювання економічної безпеки підприємства на основі кінцевих фінансових результатів: обсягу і якості прибутку або прибутковості. Цей підхід відображає ототожнення суті економічної безпеки з ефективністю, прибутковістю, ефективним розвитком.

Індикаторний підхід до оцінювання рівня безпеки полягає у формуванні системи індикаторів і розрахунку інтегрального індикатора, його частіше використовують на макрорівні. Інтерпретацію цього підходу на рівні підприємства ще не розроблено.

7.2. Моделі інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки підприємства

Методики визначення рівня економічної безпеки підприємства можна поділити на дві великі групи: такі, у яких пропонується оцінювати рівень економічної безпеки в цілому по підприємству на основі розрахунку інтегрального показника економічної безпеки, і такі, у яких пропонується окремо розглядати певні складові частини економічної безпеки підприємства на основі розрахунку функціональних груп показників.

Використання методів, які пропонуються в другій групі оцінювання рівня економічної безпеки підприємства, не завжди є адекватним, тому що пов'язано з високим ступенем суб'єктивності відбору переліку показників до функціональних груп оцінювання рівня економічної безпеки підприємства, а також складністю, пов'язаною з використанням і аналізом великої кількості інформації з функціональних груп показників.

У методах і моделях першої групи припускається розраховувати сукупні інтегральні критерії оцінювання рівня економічної безпеки підприємства, що полегшує прийняття рішень про підтримку й забезпечення достатнього рівня економічної безпеки. До базових моделей оцінювання економічної безпеки підприємства першої групи можна віднести адитивні, мультиплікативні, багатofункціональні.

Інтегральна адитивна модель оцінювання рівня економічної безпеки підприємства. Інтегральний критерій (сукупний показник) розраховується на основі функціональних критеріїв: інтелектуального, кадрового, техніко-технологічного, політико-правового, інформаційного, екологічного й силового. Сукупний адитивний критерій економічної безпеки суб'єкта господарювання можна визначити на за формулою

$$ES_A = \sum_{i=1}^n k_i d_i, \quad (7.1)$$

де k_i – окремий критерій за i -ю функціональною складовою;

d_i – питома вага значущості i -ї функціональної складової (розраховується експертним методом на основі вивчення досвіду множини підприємств);

n – кількість функціональних складових економічної безпеки підприємства.

Рівень економічної безпеки оцінюється, якщо це є можливим, разом з

порівнянням розрахункових значень ES_A з величинами цього показника по аналогічних підприємствах.

Інтегральна багатофункціональна модель оцінювання рівня економічної безпеки підприємства. Для оцінювання рівня економічної безпеки підприємства пропонується використовувати функціональну залежність

$$ES_F = a_1 f_1(x_1) + a_2 f_2(x_2) + \dots + a_n f_n(x_n), \quad (7.2)$$

де x_1, x_2, \dots, x_n – показники діяльності підприємства;

$f_1(x_1), f_2(x_2), \dots, f_n(x_n)$ – локальні функції залежності рівня економічної безпеки від відповідних показників діяльності підприємства;

a_1, a_2, \dots, a_n – коефіцієнти, які відображають значущість забезпечення

рівня економічної безпеки підприємства, $\sum_{i=1}^n a_i = 1$.

Перевагою цього методу є проста інтерпретація отриманих результатів оцінювання. Однак у розглянутих методах оцінювання рівня економічної безпеки підприємства фахівці визначають кілька вагомих недоліків:

- відсутність рекомендацій щодо формування системи оцінних показників;
- невизначеність розподілу пріоритетності (вагомості) складових для підприємств різної форми господарювання й галузевої належності;
- відсутність рангової шкали загальних і окремих критеріїв;
- для оцінювання загального рівня економічної безпеки підприємства пропонується використовувати лінійну функцію, що не завжди відповідає динаміці аналізованих процесів.

Мультиплікативна динамічна модель оцінювання рівня економічної безпеки підприємства. Рівень економічної безпеки підприємства залежить від того, наскільки ефективно його керівництво здатне уникнути реальних загроз і ліквідувати наслідки окремої негативної складової зовнішнього й внутрішнього середовищ. Залишається необхідністю оцінювання ефективності діяльності комплексу економічної безпеки, яке можна провадити, використовуючи інтегральний мультиплікативний показник економічної безпеки

$$ES_d = \prod_{i=1}^m q_i \prod_{j=1}^n \frac{I_{j_{t+1}}}{I_{j_t}} > 1, \quad (7.3)$$

де q_i – показник контролю належності до моделі параметрів економічної безпеки підприємства (цей показник береться таким, що дорівнює одиниці за наявності показника, нулю – за його відсутності);

m – кількість нормативних показників;

$I_{j_{t+1}}$, I_{j_t} – індекси показників економічної безпеки, які розглядаються в динаміці відповідно до періодів часу t і $t + 1$. Інтервали часу t і $t + 1$ характеризують крок перерахунку рівня економічної безпеки [5].

Інтегральний показник ризику економічної безпеки визначається на основі такого співвідношення :

$$ES_p = \prod_{i=1}^n (1 + p_i)^{W_i} - 1, \quad ES_p \geq 0, \quad (7.4)$$

де p_i – значення нормалізованого функціонального показника економічної безпеки підприємства.

Якщо $ES_p \rightarrow 0$, то спостерігається низький рівень економічної безпеки, тобто небезпеки майже немає.

Використання на практиці наведених вище моделей оцінювання рівня економічної безпеки підприємства має відповідати таким вимогам:

- наявність чітко фіксованих меж показників;
- порівняння різних у часі оцінок рівня економічної безпеки одного підприємства і підприємств різних галузей, при цьому показники мають бути надійними, узагальненими для своїх галузей і відповідно відносно незалежними один від одного;
- простота, доступність і універсальність методики розрахунку;
- моделі повинні мати динамічний характер.

7.3. Адаптивний метод оцінювання рівня економічної безпеки підприємств

Кризовий стан української економіки став випробуванням для більшості вітчизняних підприємств. Необхідність запобігання негативному впливу макро- і мікросередовищ на результативність діяльності підприємства з метою забезпечення безпечного розвитку актуалізувало питання оцінювання економічної безпеки.

Основні етапи будувannya й дослідження моделі можна подати таким чином:

- формування інформаційного поля дослідження, включаючи складення списку альтернативних загроз зовнішнього середовища підприємства й вибір домінуючих зовнішніх загроз економічній безпеці підприємства;
- визначення специфікації моделі, розрахунок її основних параметрів і статистичних критеріїв, перевірка адекватності моделі;
- оцінювання ступеня впливу загроз на загальний рівень економічної безпеки підприємства.

Схема адаптивного методу будівництва рівня економічної безпеки промислового підприємства базується на адаптивних механізмах відбору критеріїв безпеки і їх оцінюванні, що дає змогу визначати динамічні властивості внутрішніх і зовнішніх негативних і позитивних факторів економічної безпеки підприємства.

Адаптивний метод необхідно проводити послідовно за такими етапами.

Перший етап. На першому етапі формується інформаційне поле дослідження, збирається інформація на основі фінансово-економічної звітності, первинної й вторинної документації. Визначається обсяг і релевантність вибірки, яку пропонується формувати, використовуючи спеціально сформовані досьє для ситуаційного аналізу, а саме досьє внутрішніх і зовнішнього ситуаційних аналізів.

Другий етап. На другому етапі вибирається еталонний показник E для оцінювання рівня економічної безпеки підприємства. Як еталонний показник можна вибрати будь-який показник, що характеризує господарську діяльність підприємства, наприклад обсяг виробленої продукції у вартісному вираженні, валовий дохід від реалізації або прибуток. Деякі дослідники ототожнюють категорії «економічна безпека» і «прибуток». Вони вважають, що абсолютну величину прибутку або результату співвідношення її з ресурсами можна розглядати як передумову для висновку про економічну безпеку підприємства. Слід зазначити, що одержання прибутку є кінцевою метою реалізації економічних інтересів підприємства.

Третій етап. На третьому етапі статистично обробляють динамічні дані вибірки, отримані на першому етапі.

Четвертий етап. На четвертому етапі нормують статичні й динамічні дані. З метою забезпечення порівнянності результатів розрахунку інтегрального показника в межах одиниці для всіх функціональних показників використовується метод нормування (корекції):

– для максимізованих показників

$$F_i = \frac{f_i}{f_{i_{max}}}, \quad (7.5)$$

де f_i – функціональний i -й поточний показник економічної безпеки підприємства, $f_{i_{max}}$ – максимально допустиме значення функціонального i -го показника економічної безпеки підприємства.

– для мінімізованих показників

$$F_i = \frac{f_{i_{min}}}{f_i}, \quad (7.6)$$

де f_i – мінімально допустиме значення функціонального i -го показника економічної безпеки підприємства.

У загальному випадку:

$$F_i = \left(\frac{f_i}{f_{N_i}} \right)^\alpha, \quad (7.7)$$

де f_i – функціональний i -й поточний показник економічної безпеки підприємства; f_{N_i} – базове значення показника; $\alpha = 1$, якщо $f_{N_i} \rightarrow \max$; $\alpha = -1$, якщо $f_{N_i} \rightarrow \min$.

П'ятий етап. На п'ятому етапі попарно порівнюються ряди еталонного показника з вибраними показниками з метою відбору функціональних критеріїв оцінювання економічної безпеки. Під функціональним критерієм економічної безпеки розуміється ознака або сума ознак, на основі яких можна зробити висновок про те, чи перебуває підприємство в економічній безпеці.

Для відбору критеріїв оцінювання рівня економічної безпеки підприємства пропонується розраховувати ранговий коефіцієнт кореляції Кендела r_K , з допомогою якого буде оцінюватися функціональний зв'язок з відібраними показниками.

Для аналізу тісноти зв'язків між критеріями економічної безпеки й еталонним показником відбираються такі критерії, коефіцієнти кореляції яких знаходяться в межах від -1 до 1 ($r_K, r_P \rightarrow \pm 1$).

Усі відібрані показники економічної безпеки необхідно поділити на три групи: показники-стимулятори ($r_K, r_P \rightarrow 1$), показники-дестимулятори ($r_K, r_P \rightarrow -1$) і нейтральні ($r_K, r_P \rightarrow 0$). Саме від особливостей взаємозв'язку цих складових елементів під час проведення розрахунків залежить формування рівня економічної безпеки.

Під показниками-стимуляторами розуміють такі показники, які стимулювально (позитивно) впливають на інтегральний коефіцієнт економічної безпеки і сприяють підвищенню рівня безпеки.

Показники-дестимулятори на відміну від показників-стимуляторів знижують рівень економічної безпеки. У цьому виявляється негативний (дестимулювальний) вплив на інтегральний коефіцієнт економічної безпеки. При швидких темпах збільшення ці показники знижують коефіцієнти безпеки.

Шостий етап. На шостому етапі підбирають коефіцієнти вагомості для відібраних критеріїв економічної безпеки. Критерії вагомості пропонується вибирати за спеціально розробленим методом. Для визначення ваги

кожного показника використовується парний коефіцієнт кореляції, розрахований на п'ятому етапі, що є оцінкою щільності взаємозв'язку між змінами показників для статистичних і динамічних даних.

Якщо r_{EF_i} – коефіцієнт парної кореляції між еталонним показником і функціональним критерієм ($E, F_i = 1, 2, \dots, n$), то ваги визначають за формулою

$$w_i = \frac{\sum_{i=1}^n r_{EF_i}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n r_{EF_i}} \quad (7.8)$$

Як видно, сума коефіцієнтів парної кореляції кожного показника з іншими співвідноситься із загальною сумою коефіцієнтів по матриці коефіцієнтів кореляції. Через те, що матриця відображає взаємозв'язок між усіма показниками, отримані величини w_i є питомими вагами показника у загальній величині інтегрального індексу економічної безпеки.

Сьомий етап. На сьомому етапі визначають інтегральний коефіцієнт економічної безпеки підприємства. Відібрані на п'ятому етапі функціональні критерії вистроюють у функціональний порядок з ваговими коефіцієнтами, отриманими на шостому етапі, після чого одержують модель вигляду

$$IES = \sum_{p=1}^h w_p F_p - \sum_{u=1}^m w_u F_u, \quad (7.9)$$

де F_p, F_u – функціональні критерії позитивного (стимулювального) і негативного (дестимулювального) впливу на економічну безпеку підприємства; w_p, w_u – питома вага значущості показників F_p, F_u ; h, m – кількість показників позитивного (стимулювального) і негативного (дестимулювального) впливу на економічну безпеку підприємства.

Модель (7.9) можна подати також у вигляді набору критеріїв, якими можна й не можна керувати:

$$IES = \sum_{p=1}^h (w_p^c F_p^c) + (w_p^e F_p^e) - \sum_{u=1}^m (w_u^c F_u^c) + (w_u^e F_u^e), \quad (7.10)$$

де c, e – індекси показників, що відображають керованість або некерованість функціональним критерієм економічної безпеки підприємства.

Модель (7.10) складається з двох сум критеріїв стимулювального і дестимулювального впливів. Ці критерії при найкращих показниках критеріїв економічної безпеки будуть становити 1 і -1 відповідно. Отже,

якщо $IES = 0$, то підприємство перебуває в стані безпеки, якщо $IES > 0$ – підприємство набирає потенціалу безпеки, якщо $IES < 0$ – підприємство перебуває в стані небезпеки його економічної діяльності.

Восьмий етап. Зважаючи на те, що підприємство функціонує в динамічному середовищі, необхідно не тільки знати ретроспективні значення рівня економічної безпеки, але й прогнозувати його розвиток на майбутні періоди. Отже, на восьмому етапі прогноуються значення рівня економічної безпеки на основі моделі експонентного згладжування або сингулярно-спектрального аналізу.

Дев'ятий етап. На цьому етапі модель перевіряється на адекватність.

Десятий етап. На останньому етапі формулюються рекомендації і висновки стосовно отриманої моделі.

Контрольні запитання

1. Назвіть послідовність етапів аналізу економічної безпеки виробничого підприємства.
2. Розкрийте суть різних підходів до оцінювання економічної безпеки підприємства.
3. Які існують групи методик визначення рівня стану економічної безпеки?
4. Що передбачається при адаптивному методі оцінювання рівня економічної безпеки підприємства?

8. ІНФОРМАЦІЙНА Й ДОКУМЕНТАЦІЙНА БЕЗПЕКА

8.1. Суть економічної інформації та її конфіденційність

Сьогодні інформація всіх видів є найціннішим ресурсом суспільства, що має широке соціальне значення.

Інформація — це відомості або дані у будь-якій формі й будь-якому вигляді, на будь-яких носіях, оголошені усно чи іншим способом або отримані у вигляді знань, що поширюються у просторі й часі, які відображають стан, властивості, якості, ознаки суб'єктів і об'єктів (предметів, технологій, засобів, ресурсів тощо), фактів, подій, дій, явищ, процесів тощо у навколишньому світі, державі, суспільстві і які є об'єктами збору, зберігання, використання й поширення.

Для захисту економічної безпеки підприємство потребує інформації саме економічного характеру. **Економічна інформація** — це сукупність відомостей, що відображають соціально-економічні процеси й засоби для керування цими процесами й колективами людей у виробничій і невиробничій сфері.

Керування економічними об'єктами завжди пов'язане з перетворенням економічної інформації. З огляду на кібернетику, будь-який

процес керування зводиться до взаємодії керованого об'єкта (ним може бути верстат, цех, галузь) і системи керування цим об'єктом.

Система керування одержує інформацію про стан керованого об'єкта, співвідносить її з певними критеріями (наприклад, планом виробництва), на основі чого виробляє керівну інформацію. Очевидно, що керувальні впливи (прямий зв'язок) і поточний стан керованого об'єкта (зворотний зв'язок) є інформацією.

Реалізація цих процесів і становить основний зміст роботи управлінських служб, включаючи й економічні. У сучасному інформаційному суспільстві інформація є його стратегічним ресурсом. Тому важливими є такі її споживчі властивості, як повнота, вірогідність, актуальність і своєчасність.

Особливості економічної інформації:

1) специфічність за формою подання й відображення у вигляді первинних і зведених документів;

2) об'ємність, тобто вдосконалення керування супроводжується збільшенням супутніх потоків інформації;

3) циклічність, тобто для більшості виробничих процесів характерною є повторюваність стадій оброблення інформації;

4) відображення результатів виробничо-господарської діяльності з допомогою системи натуральних і вартісних показників;

5) специфічність за способами оброблення (під час оброблення переважають арифметичні й логічні операції).

Інформація із джерела надходить до одержувача. Шляхи й процеси, що забезпечують передання повідомлень від джерела до споживача, називають **інформаційними комунікаціями**.

Економічна інформація відображає стан економічного об'єкта в просторі й часі, тому важливим для користувача є поняття адекватності інформації або рівня відповідності створюваного інформаційного образу реальному об'єкту.

8.2. Інформаційні системи й технології

Технологія (від гр. *techne* – мистецтво, майстерність, уміння) – це не що інше, як процеси. Під *процесом* слід розуміти певну сукупність дій, спрямованих на досягнення поставленої мети. Процес повинен визначатися вибраною людиною стратегією і реалізуватися з допомогою сукупності різних засобів і методів.

Інформаційна технологія – це процес, у якому використовується сукупність засобів і методів збору, оброблення й передання даних (первинної інформації) для одержання інформації нової якості про стан об'єкта, процесу або явища (інформаційного продукту).

Мета технології матеріального виробництва – випуск продукції, що задовольняє потреби людини або системи.

Мета інформаційної технології – виробництво інформації для її аналізу людиною й прийняття на його основі рішення про виконання якої-небудь дії.

Інформаційна технологія тісно пов'язана з інформаційними системами, які є для неї основним середовищем. Розглянемо різницю між інформаційною технологією й системою.

Інформаційна технологія є процесом, що складається із чітко регламентованих правил щодо виконання операцій, дій, етапів різного ступеня складності над даними, що зберігаються в комп'ютерах. Основна мета інформаційної технології – одержати необхідну для користувача інформацію шляхом виконання цілеспрямованих дій з перероблення первинної інформації.

Інформаційна система є середовищем, елементами якої є комп'ютери, комп'ютерні мережі, програмні продукти, бази даних, люди, різного роду технічні й програмні засоби зв'язку й т. д. Основна мета інформаційної системи – організація зберігання й передання інформації. Інформаційна система являє собою людино-комп'ютерну систему оброблення інформації. Реалізація функцій інформаційної системи є неможливою без знання орієнтованої на неї інформаційної технології. Інформаційна технологія може існувати й поза інформаційною системою.

Таким чином, інформаційна технологія є більш містким поняттям, що відображає сучасне уявлення про процеси перетворення інформації в інформаційному суспільстві. У правильному сполученні двох інформаційних технологій – управлінської й комп'ютерної – запорука успішної роботи інформаційної системи.

Пропонуємо означення інформаційної системи й технології, реалізованих засобами комп'ютерної техніки.

Інформаційна технологія – сукупність чітко визначених цілеспрямованих дій персоналу з перероблення інформації на комп'ютері.

Інформаційна система – людино-комп'ютерна система для підтримки прийняття рішень і виробництва інформаційних продуктів, що використовує комп'ютерну інформаційну технологію.

Автоматизована інформаційна система (АІС) – сукупність програмно-апаратних засобів, призначених для автоматизації діяльності, пов'язаної зі зберіганням, переданням і обробленням інформації.

Інформаційну технологію оброблення даних призначено для вирішення добре структурованих завдань, для яких необхідні вхідні дані й відомо алгоритми й інші стандартні процедури їх оброблення.

Метою **інформаційної технології керування** є задоволення інформаційних потреб усіх без винятку співробітників фірми, що приймають рішення. Ця технологія може бути корисною на будь-якому рівні керування.

Інформаційна технологія підтримки прийняття рішень – якісно новий метод організації взаємодії людини й комп'ютера для прийняття рішення.

8.3. Забезпечення інтегральної безпеки інформаційних систем

Для того щоб протистояти виниклим загрозам, сучасні інформаційні системи містять підсистеми безпеки, які реалізують прийняту політику безпеки. Політика безпеки залежно від цілей і умов функціонування системи дає змогу визначати права доступу суб'єктів до ресурсів, регламентувати порядок аудиту дій користувачів у системі, захисту мережних комунікацій, формулювати способи відновлення системи після випадкових збоїв і т. д. Для реалізації прийнятої політики безпеки існують правові, організаційно-адміністративні й інженерно-технічні засоби захисту інформації.

Правове забезпечення безпеки інформації – це сукупність законодавчих актів, нормативно-правових документів, положень, інструкцій, керівництв, вимоги яких є обов'язковими в системі захисту інформації.

Організаційно-адміністративне забезпечення безпеки інформації являє собою регламентацію виробничої діяльності й взаємин виконавців на нормативно-правовій основі таким чином, щоб розголошення, витік і несанкціонований доступ до інформації ставав неможливим або істотно утруднювався завдяки проведенню організаційних заходів. До заходів цього класу можна віднести: добір і навчання персоналу, визначення посадових інструкцій працівників, організацію пропускового режиму, охорону приміщень, організацію захисту інформації з контролем персоналу, що працює з інформацією, визначення порядку зберігання, резервування, знищення конфіденційної інформації й т. ін.

Інженерно-технічні засоби являють собою сукупність спеціальних органів, технічних засобів і заходів, що функціонують спільно для виконання певного завдання щодо захисту інформації. До інженерних засобів належать екранування приміщень, організація сигналізації, охорона приміщень, у яких розташовано ПК.

Технічні засоби захисту містять апаратні, програмні, криптографічні засоби, які утруднюють можливість атаки, допомагають виявити факт її виникнення й позбутися наслідків атаки.

Під **інтегральною безпекою** розуміється такий стан умов функціонування людини, об'єктів і технічних засобів, при якому їх надійно захищено від всіх можливих видів загроз під час безперервного процесу підготовки, зберігання, передання й оброблення інформації.

Інтегральна безпека інформаційних систем містить такі складові:

- фізична безпека (захист будинків, приміщень, рухомих засобів, людей, а також апаратних засобів – комп'ютерів, носіїв інформації, мережного встаткування);
- безпека зв'язку (захист каналів зв'язку від зовнішніх впливів будь-якого виду);
- безпека програмного забезпечення (захист від вірусів, логічних бомб, несанкціонованого змінення конфігурації);
- безпека даних (забезпечення конфіденційності, цілісності й доступності даних).

Необхідною умовою реалізації інтегральної безпеки є блокування всіх технічних каналів витоку інформації й несанкціонованого доступу до неї, тому для створення ефективних систем безпеки насамперед необхідно досліджувати можливі канали витоку і їхні характеристики.

8.4. Механізм захисту конфіденційних документів

Конфіденційна інформація, у тому числі комерційна таємниця, зазвичай міститься у вигляді яких-небудь документів – традиційних, паперових або електронних. Ці джерела інформації можуть бути об'єктами неправомірних зазіхань, і, отже, їх необхідно захищати. Конфіденційна інформація на великих підприємствах, що мають декількох власників, є складним об'єктом захисту.

Усі документи у фірмі поділяються на три категорії: вхідні, вихідні й внутрішні. Першим кроком у забезпеченні захисту інформації є виявлення конфіденційних документів із загальної маси документів, що містять важливу для фірми комерційну інформацію, і складення їх переліку. Другим – уведення ступеня конфіденційності інформації (або грифа обмеження доступу до документів) і присвоєння відповідного грифа кожному документу. Цей перелік складає спеціальна комісія (у великих фірмах) або секретарь-референт фірми (спеціальний співробітник). Третім кроком є погодження з начальниками відділів і служб і затвердження керівником фірми.

У переліку документів указуються категорії працівників, які з обов'язку можуть користуватися цими документами. Гриф обмеження доступу до документа встановлюється на певний термін. На кожному документі, віднесеному до того чи іншого ступеня конфіденційності, на титульному (першому) аркуші в правому верхньому куті має бути позначка про гриф.

Порядок роботи з документами, що становлять комерційну таємницю, регламентується спеціальною інструкцією із закритого діловодства, за якою регулюється порядок документування й організації роботи з конфіденційними документами. Інструкція містить такі розділи:

Загальні положення – на основі чинного законодавства й нормативно-методичних документів визначається поняття комерційної таємниці, встановлюються цілі цієї інструкції, визначаються люди або

підрозділи, що відповідають за роботу з документами, які становлять комерційну таємницю;

Документування діяльності фірми, що становить комерційну таємницю, – визначаються види конфіденційних документів, порядок їх підготовки й оформлення, грифи, що присвоюються, обмеження доступу до документів.

Організація роботи з документами – установлюється порядок присвоєння грифів і правила роботи з документами, що містять комерційну таємницю.

Процес забезпечення схоронності інформації в документах, що містять комерційну таємницю здійснюється відповідно до основних стадій «життєвого» циклу документа.

1. Одержання (відправлення) документа. Документ, що надходить до фірми й має гриф конфіденційної інформації, необхідно передавати тільки секретареві-референту або інспекторові закритого діловодства й зареєструвати. Далі його передають керівникові, який визначає безпосереднього виконавця, що має допуск до цієї категорії документів, і адресують документ йому. Аналогічний порядок при відправленні документа: підготовка документа, підпис керівника, реєстрація в спеціальному журналі секретарем-референтом і відправлення.

2. Зберігання документа. Усі документи, які містять конфіденційну інформацію, мають зберігатися в спеціально відведених приміщеннях, що закриваються, у замкнених шафах, столах або ящиках. Документи, що становлять комерційну таємницю, – тільки в металевих сейфах, обладнаних сигналізацією. Усі приміщення повинні опечатуватися. Слід мати на увазі, що при визначенні ступеня конфіденційності документа визначається також термін її дії. Після закінчення терміну можливі різні дії:

- гриф можна продовжити,
- гриф можна зняти і документ стане відкритим,
- документ знищується.

3. Використання документа. Система доступу співробітників, що не мають відповідних прав з обов'язку, до конфіденційних документів повинна мати дозвільний характер. Кожна видача таких документів реєструється.

4. Знищення документа. Конфіденційні документи, що втратили практичне значення й не мають якої-небудь правової, історичної або наукової цінності, термін зберігання яких закінчився, підлягають знищенню. Для цього створюється комісія (не менш трьох чоловік) у присутності якої відбувається знищення. Потім члени комісії підписують акт про знищення.

5. Контроль за дотриманням правил зберігання й використання документів, що містять конфіденційну інформацію, здійснюється з допомогою перевірок, які можуть бути як регулярними (щотижневими, щомісячними, щорічними), так нерегулярними (вибірковими, випадковими). У випадку виявлення порушень складається акт і вживаються заходи, що дають змогу в майбутньому запобігти їм.

Слід контролювати не тільки документи, що містять конфіденційну інформацію, але й чисті аркуші паперу з печатками й штампами, бланки.

Бланк – це аркуш паперу з відбитком кутового чи центрального штампа або з надрукованим будь-яким способом текстом (рисунок), який використовується для складання документа.

Особливу увагу слід приділяти охороні так званих бланків суворої звітності.

Бланк суворої звітності – це бланк, що містить номер (серію), зареєстрований одним із установлених способів, і має спеціальний режим використання.

Важливим напрямом в організації роботи із захисту конфіденційної інформації є встановлення порядку поводження з її носіями. При цьому необхідно враховувати таке:

– фахівці ставлять обов'язковою умовою наявність на носіях конфіденційної інформації відмітних позначок, що різняться залежно від рівня таємності, але мають відрізнятися від тих, що застосовуються у сфері захисту державних секретів;

– в умовах фірми забезпечити кожному виконавцеві роботу в спеціально виділеному приміщенні майже неможливо, тому слід дотримуватися «політики чистих столів». Суть її полягає в тому, що під час відсутності працівника на його робочому місці не має бути ніяких документів.

Керівник повинен упорядкувати процеси фіксації секретної інформації в ділових паперах і організувати їх рух таким чином, щоб викрадення конфіденційних документів було б утрудненим настільки, щоб ставало економічно не вигідним для викрадача.

Під час роботи з документами, що містять комерційну таємницю, слід дотримуватися певних правил, які зводяться до такого:

1) суворий контроль (особисто або через службу безпеки) за допуском персоналу до секретних документів;

2) призначення відповідальних осіб за контролем секретного діловодства й надання їм відповідних повноважень;

3) розроблення інструкції (пам'ятки) стосовно роботи із секретними документами, ознайомлення з нею співробітників фірми;

4) контроль за прийняттям службовцями письмових зобов'язань про збереження комерційної таємниці;

5) уведення системи матеріального й морального заохочення співробітників, що мають доступ до секретної інформації;

6) упровадження в повсякденну практику сучасних технологій захисту комерційної таємниці фірми;

7) особистий контроль з боку керівника фірми за службами внутрішньої безпеки й секретного діловодства.

Організація захисту документів – обов'язок керівника фірми і її служб безпеки. Слід бути впевненим, що з моменту складання й до знищення документ до сторонніх осіб не потрапляв. Якщо документ було загублено (украдено), то фахівці зі служби безпеки повинні провести розслідування.

Контрольні запитання

1. У чому полягають особливості економічної інформації?
2. У чому полягає різниця між інформаційною технологією та інформаційною системою.
3. Що розуміють під загрозою цілісності даних?
4. Які існують основні види загроз безпеці інформаційних систем?
5. Назвіть складові інтегральної безпеки інформаційних систем.
6. Запропонуйте засоби превентивного захисту інформації.
7. Які існують стадії життєвого циклу документа?
8. Хто на підприємстві відповідає за організацію захисту документів?

9. ГАЛУЗЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

9.1. Рівні діяльності й галузеві особливості підприємства

Матеріальна база суспільства складається із самостійних суб'єктів господарювання, які зазвичай для спільного ведення бізнесу об'єднуються в холдинги, асоціації тощо. У ринковій економіці ці господарські одиниці, маючи право економічної самостійності, самі визначають свою економічну політику, формують портфель замовлень, організують виробництво і збут продукції, повністю відповідають за результати господарської діяльності. Усе це, безсумнівно, актуалізує проблему забезпечення економічної безпеки окремих підприємств, а також об'єднань і галузей.

Найпомітніше галузева спеціалізація виявляється на рівні поточної діяльності, тобто підприємства різних галузей різняться за характером виробничого процесу (виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг) і збутовою продукцією (роботами, послугами) За головною метою – отримання прибутку – всі підприємства є приблизно однаковими. Отже, з огляду на виникнення загроз, нанесення шкоди, забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах ринку мають багато загальних моментів, які в цілому було розглянуто в попередніх темах.

Відмінності, що характеризують галузеву специфіку підприємств, можна класифікувати за такими групами:

- правове регулювання в галузі;

- практика господарської діяльності;
- організаційні особливості підприємств;
- технологічні особливості виробництва.

У реальності всі ці відмінності тісно пов'язані між собою.

Як було зазначено раніше, економічна безпека підприємства – це такий стан суб'єкта господарювання, при якому він за умови найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів добивається запобігання наявним небезпекам і загрозам чи іншим непередбаченим обставинам, їх ослаблення або захисту від них і забезпечує досягнення цілей виробництва в умовах конкуренції і господарського ризику. Економічна безпека – це матеріальна база безпеки підприємства в цілому.

Економічна безпека визначається сукупністю факторів стосовно незалежності, стійкості, можливості зростання, забезпечення економічних інтересів.

Основні причини поточного неблагополуччя підприємств показано на рис. 9.1.



Рис. 9.1. Основні причини депресивного розвитку підприємств

Як видно з наведеної схеми, загрози економічній безпеці підприємства виникають в основному в тому самому середовищі, у якому функціонує і саме підприємство.

Характеризувати з допомогою універсального набору показників стан економічної безпеки потенціалу суб'єкта господарювання на різних рівнях ієрархії структур (галузь, корпорація, підприємство) некоректно. Для цього необхідним є більш детальне оцінювання з використанням уточнювального інструментарію. Тому поняття економічної безпеки підприємства має формулюватися з урахуванням специфічних особливостей його функціонування.

9.2. Функціонування системи забезпечення економічної безпеки в промисловості

Промисловість – це комплексна галузь народного господарства, у якій відбувається багатостадійний процес перетворення ресурсів на різні товарно-матеріальні цінності. При цьому як товарну продукцію виробництва розглядають не тільки кінцевий продукт перероблення (оброблення), а й проміжні продукти на різних стадіях виробництва.

Діяльність промислових підприємств у деяких випадках регламентує і контролює держава. Багато видів продукції підлягають обов'язковій сертифікації.

Наведемо **характеристики загроз** за напрямками:

1. Часто великі й середні промислові підприємства є так званими містотвірними, які відповідно так чи інакше пов'язані із соціальною сферою, міським і комунальним господарствами. Діяльність промислових підприємств завжди знаходиться під пильною увагою державної та місцевої влади, що спричиняє такі загрози:

– використання адміністративних можливостей для отримання вигоди;

– використання адміністративних можливостей для посилення тиску з боку конкурентів;

– збільшення впливу адміністративних ризиків через змінення законодавства, інших нормативних і регулівних документів;

– потрапляння підприємства в залежність від посадових осіб або посередників.

2. Більшість промислових підприємств зазнає труднощів під час переходу на випуск іншої продукції. Це також формує специфічні загрози:

– загострення конкуренції на ринку продукції, виробленої вузькоспеціалізованим підприємством;

– загострення конкуренції на обмеженому географічному просторі, що є істотним для випадків, коли перевезення продукції призводить до її значного подорожчання для споживача (сировинна промисловість,

виробництво деяких будівельних матеріалів);

– зменшення попиту на продукцію, що випускається, зумовлене об'єктивними причинами;

– недобросовісна конкуренція;

– монополізація ринку.

3. Виробництво є технічно складним процесом, що формує такі загрози:

– завдання збитку основним засобам, техніці, доведення до непридатності ТМЦ;

– завдання шкоди персоналу (виробничий травматизм);

– отримання бракованих виробів через низьку якість сировини й комплектування або недотримання технологій, що може згодом призвести до великих фінансових утрат.

4. Багато промислових підприємств через особливості технологічного процесу можуть використовувати працю тільки висококваліфікованих фахівців. Підготовка кадрів – досить тривалий процес, що теж призводить до виникнення загрози кадровій складовій економічної безпеки.

5. Зазвичай підприємства є локалізованими об'єктами, які фізично важко переміщувати. Вибір місця розташування зумовлений наявністю ресурсів і близькістю до району збуту. У зв'язку з цим надзвичайної важливості набувають відносини з органами місцевої влади, а оточення необхідно постійно моніторити.

6. Бухгалтерський та управлінський облік, а також аудит промислового підприємства мають свою специфіку. Як наслідок, виникають такі загрози:

– некваліфіковане ведення обліку;

– некваліфіковане проведення аудиту.

7. Зниження інвестиційної активності вітчизняних підприємств, відсутність вкладення інвестицій в інновації призводять до застарівання й зношення основних засобів, загострюють проблему економічної безпеки їх діяльності й існування. Усе це зумовлює деякі галузеві особливості економічної безпеки промислового підприємства.

Заходи забезпечення захисту стійкого стану суб'єкта господарювання:

– моніторинг відносин власних співробітників з представниками органів влади, потенційними замовниками або їх представниками, розпорядниками замовлень;

– моніторинг відносин конкурентів, у тому числі можливих, з потенційними замовниками або їх представниками, розпорядниками замовлень, представниками органів влади, а також з акціонерами підприємства;

– збереження комерційної таємниці, охорони технологій;

– боротьба з внутрішніми загрозами;

- розвиток інтелектуального потенціалу підприємства, ефективне управління персоналом як власним, так і контрагентів;
- використання спеціальних методичних рекомендацій, розроблених відповідно до специфіки кожного конкретного підприємства.

9.3. Загрози економічній безпеці в будівельній сфері і заходи для їх уникнення

Будівельне підприємство, будучи одним із основних структуротвірних елементів економіки країни, не тільки виконує виробничу функцію, а й несе певне соціальне навантаження і відповідальність, забезпечуючи населення робочими місцями. Активно задіяний потенціал будівельної галузі є визначальним стабілізуювальним фактором антикризового розвитку, гарантом економічного зростання й підтримки економічної незалежності й безпеки країни.

Наведемо **характеристику загроз** у розглянутій галузі.

1. Діяльність будівельних підприємств є ліцензованою, тобто регламентується і контролюється державою. Початок процесу будівництва також контролюється державою через процедури отримання дозволу на проектування й будівництво. Крім того, органи влади в деяких випадках установлюють або рекомендують порядок ціноутворення. Таким чином, діяльність будівельного підприємства значною мірою залежить від відносин зі структурами державної й місцевої влади, що спричиняє такі загрози:

- використання адміністративних можливостей для отримання вигоди;
- збільшення впливу адміністративних ризиків через змінення законодавства, інших нормативних і регулівних документів;
- потрапляння підприємства в залежність від посадових осіб або посередників.

2. Для більшості будівельних підприємств характер виконуваних робіт часто не дає змоги заздалегідь точно визначити кінцеву вартість об'єкта (замовлення). Це також формує специфічні загрози:

- загострення конкуренції на обмеженому ринку замовлень;
- загострення конкуренції на обмеженому географічному просторі;
- недобросовісна конкуренція;
- монополізація ринку;
- корупційні відносини при розподілі державних і муніципальних замовлень;
- явища комерційного підкупу при отриманні замовлень і розподілі субпідрядів;
- внутрішнє шахрайство.

3. Будівництво є технічно складним процесом, у якому беруть участь організації різних галузей. Це формує такі загрози:

– завдання збитку об'єкту будівництва, техніці, доведення до непридатності ТМЦ;

– виробничий травматизм;

– виникнення прихованого браку під час робіт, виконаних силами субпідрядників, через низьку якість використаних будматеріалів;

– виникнення прихованого браку під час робіт, виконаних власними силами, через недотримання технологій;

– фінансові втрати через брак.

4. У будівельній галузі є загроза кадровій складовій економічної безпеки через залучення недостатньо кваліфікованих співробітників-мігрантів.

Проблема неоформленого персоналу з мігрантів також має кілька загроз:

– погіршення криміногенної обстановки на об'єкті будівництва;

– зниження якості виконуваних робіт;

– підвищення травматизму;

– підвищення загрози розкрадання ТМЦ на об'єкті;

– санкції уповноважених органів;

– проведення незаконних фінансових операцій.

5. Сезонність і аритмічність робіт збільшують невиробничі витрати й породжують такі загрози:

– погодні ризики;

– економічні збитки внаслідок помилок під час планування;

– утримання великого штату співробітників з вимушеними простоями в періоди з низьким завантаженням або залучення додаткових співробітників у періоди з високим навантаженням.

6. Відстань і територіальна роз'єднаність об'єктів породжує такі загрози:

– зниження керованості процесом будівництва на об'єкті;

– зростання транспортних ризиків;

– розкрадання ТМЦ на приоб'єктних складах і об'єктах будівництва.

7. Фінансові загрози пов'язані з некваліфікованим веденням обліку й аудиту.

Основні способи вчинення більшості економічних злочинів і порушень законодавства при виконанні будівельної діяльності:

– документальне заниження виручки під час реалізації побудованих об'єктів;

– включення підрядником до витратної частини кошторису оплати за фіктивними договорами щодо робіт і послуг;

– завищення вартості імпортованих обладнання й матеріалів;

– списання сировини й матеріалів на виробничу продукцію будівельної фірми в обсягах, що явно перевищують необхідні;

– незаконне підприємництво, тобто здійснення будівництва без реєстрації чи спеціального дозволу (ліцензії) або порушення умов

обов'язкового ліцензування;

– складання підрядником фіктивних договорів про пайову участь в будівництві для реалізації житла, зведеного за власні кошти.

Для забезпечення економічної безпеки будівельного підприємства необхідні такі **заходи**:

– моніторинг відносин власних співробітників з потенційними замовниками;

– моніторинг діяльності конкурентних будівельних підприємств;

– контролювання субпідрядних відносин;

– ефективне управління персоналом;

– контролювання якості проведених робіт;

– використання спеціальних методичних рекомендацій (зокрема, щодо забезпечення збереження ТМЦ).

9.4. Забезпечення економічної безпеки на транспорті

Для будь-якої організації велику цінність становлять різноманітні активи: готова продукція, сировина, напівфабрикати, приміщення й обладнання, транспортні засоби. Однак найбільшою мірою небезпека крадіжок цих активів виявляється під час транспортування. Тому транспорт є галуззю, у якій завдання шкоди підприємству і перешкоджання отриманню прибутку є досить частим явищем.

Транспортна компанія (фірма-перевізник) – це організація, на яку відправниками покладається відповідальність за перевезення вантажів. Транспортне підприємство є адміністративно незалежним від замовника-відправника.

На транспорті основними загрозами є надання неврахованих послуг, а також списання товарно-матеріальних цінностей та інших ресурсів (паливно-мастильних матеріалів, електроенергії, ремонтних послуг, запчастин) понад обумовлені виробничою необхідністю. Є також специфічні загрози залежно від виду транспорту.

Основна мета забезпечення економічної загрози на транспорті – запобігти втрат.

Під час підготовки продукції до транспортування організація-замовник вибирає підприємство-перевізника. Транспортні послуги виконують:

– служба поштових перевезень;

– залізничні компанії;

– служба дорожньої доставки (різні види перевезень);

– служба термінової доставки посилок (національна й міжнародна);

– служба агентських послуг з фрахтування повітряних і морських засобів транспортування;

– морський транспорт для перевезення насипних вантажів і контейнерів;

- авіакомпанії;
- інкасаторські служби доставки;
- перевізники з повною відповідальністю – спеціальні підрозділи із забезпечення транспортної безпеки в міжнародному масштабі.

До **зовнішніх загроз економічній безпеці транспортного підприємства** належать:

- зниження державної підтримки інвестиційних програм;
- утрата витрат і конкурентоспроможності внаслідок державного регулювання тарифів у конкурентних сегментах ринку транспортних послуг;
- підвищення вартості паливно-енергетичних ресурсів;
- активізація інфляційних процесів та ін.

Внутрішні загрози економічній безпеці транспорту:

- зменшення безпеки перевізного процесу;
- збільшення плинності кадрів і зниження мотивації ефективності праці;
- низький рівень застосування нових інформаційних технологій в організації та керування перевізним процесом;
- зниження якості транспортного обслуговування;
- зменшення збалансованості ресурсів і зниження рівня їх використання;
- підвищення рівня дебіторської і кредиторської заборгованості;
- посилення залежності від замовників і постачальників матеріальних ресурсів;
- застарівання транспортних засобів і припинення інноваційної активності;
- завдання шкоди репутації транспортного підприємства через низьку якість послуг.

Заходи досягнення економічної безпеки:

- забезпечення збереження вантажу на маршруті спеціалізованою групою супроводу транспортної фірми або спеціалізованою сторонньою організацією, з якою укладається відповідний договір;
- використання в діяльності транспортного підприємства специфічних показників;
- застосування крім моніторингу й діагностування наданих послуг з перевезення спеціальних методичних рекомендацій для оцінювання рівня економічної безпеки.

9.5. Специфічні типи загроз та організація економічної безпеки проекту

Під **проектом** розуміють окреме підприємство для ведення будь-якої управлінської діяльності з певними цілями й датами початку й закінчення згідно із заданими ресурсами і вимогами. З огляду на забезпечення

економічної безпеки підприємств здійснення проектів, зазвичай, несе деякі специфічні загрози.

Оскільки діяльність за проектом є відносно відокремленою від основного підприємства в організаційному плані діяльністю, виникають такі **загрози**:

1) внутрішньокорпоративні конфлікти через збіг інтересів менеджерів основного підприємства і менеджерів проекту;

2) зниження рівня обліку й контролю за проектом порівняно з їх організацією на підприємстві в цілому;

3) зниження активності служби безпеки щодо проекту (порівняно з основною діяльністю);

4) реалізація проекту може здійснюватися на території, віддаленій від місця діяльності основного підприємства. Це призводить до таких загроз:

– формування неформальних відносин з місцевими владними структурами, діловими колами, кримінальними угрупованнями, місцевим населенням;

– збільшення витрат на транспортування ТМЦ, відрядження персоналу.

Для здійснення економічної безпеки проекту необхідні такі **заходи**:

1. Забезпечення об'єктивності всієї інформації і розрахунків, починаючи зі стадії розроблення бізнес-плану, тобто до прийняття рішення про початок діяльності за проектом.

2. Контроль діяльності за проектом з урахуванням його галузевої специфіки й віддаленості.

3. Створення робочої групи для забезпечення безпеки проекту.

З метою інформаційного захисту необхідно організувати:

– облік та охорону деяких видів матеріалів і готових виробів (особливо дослідних зразків);

– порядок поводження з документами, що містять комерційну таємницю (правила циркуляції, обліку, зберігання, знищення та ін.);

– контроль за копіюванням й розмноженням документів; захист комерційної інформації в засобах зв'язку і обчислювальної техніки;

– охорону території підприємства, його основних будівель і споруд; контроль за відвідуванням цього підприємства сторонніми особами.

9.6. Забезпечення економічної безпеки авіапромислового підприємства

Сьогодні світова авіаційна промисловість бурхливо розвивається відповідно до глобальних процесів, що відбуваються у світовій економіці. На ринку лідують транснаціональні корпорації, усе тіснішим стає взаємозв'язок компаній, які функціонують у суміжних ринкових сегментах.

Фактично світовий авіапром характеризує глобалізація, що визначає й буде надалі визначати якісні зміни на ринку.

Ослаблення авіабудування України внаслідок спаду економіки в умовах конкуренції не тільки із західними, але й з новими російськими розробками в області авіаційної техніки, і збереження галузі в держвласності призвели до зменшення інвестиційної привабливості її для зовнішніх інвесторів. Багато проектів в авіакосмічній галузі розроблялися спільно з російськими компаніями. Однак через сформовані обставини для збереження національної безпеки Україна змушена переорієнтуватися на співробітництво з іншими країнами.

Виробничі підприємства авіаційної галузі характеризуються складністю, специфічністю, більшими науко- і трудомісткістю й вартістю створюваної продукції. Недостатнє розуміння ролі й місця економічної безпеки в системі керування підприємством призводить до його неадекватної реакції на небезпеки й загрози, що виникають у сучасному економічному середовищі. Характеристику загроз, пов'язаних з порушенням економічної безпеки підприємства авіаційного профілю, наведено в табл. 9.1.

Таблиця 9.1

Характерні загрози авіапромислому підприємству

Загроза	Можливі наслідки	Опис ситуації
Зростання цін на матеріали, енергоресурси й заробітну плату, що перевищують плановий рівень	Дефіцит оборотних коштів, зниження рівня рентабельності продукції	Середньорічні темпи зростання цін на основні види ресурсів (заробітна плата, енергоресурси, матеріали, напівфабрикати й комплектувальні вироби) становлять іноді 20–30 %
Підвищення ставок податків і зборів, ліквідація пільг	Дефіцит оборотних коштів, зниження рівня рентабельності продукції	Перегляд податкового законодавства
Затримка (невиконання) графіка поставок матеріалів і комплектування з боку постачальників	Зрив графіка виробництва й поставок	Стан основних фондів і забезпеченість трудовими ресурсами в багатьох постачальників комплектування є незадовільним, що призводить до зриву графіка поставок

Продовження табл. 9.1

Загроза	Можливі наслідки	Опис ситуації
Зрив графіка оплати з боку замовників	Дефіцит оборотних коштів, зрив графіка виробництва й поставок авіаційної техніки	Тривалий технологічний цикл розроблення виробу призводить до його неактуальності
Затримка графіка поставок авіатехніки через необхідність відпрацювання конструкторської документації	Зрив графіка виробництва й поставок авіатехніки за контрактами	Необхідність дороблення, модифікації й частого внесення змін до конструкторської документації
Непланові простої через вихід з ладу встаткування	Зрив графіка виробництва	Фізичне зношення основних фондів
Відставання від науково-технічного прогресу	Нівелювання конкурентних переваг продукції, що випускають підприємства	Низькі темпи інноваційного розвитку на підприємствах, нестача оборотних коштів для інноваційної діяльності
Кадрові загрози	Невиконання виробничої програми	Нестача кваліфікованого персоналу інженерно-технічних і робочих спеціальностей
Внутрішньополітичні загрози	Труднощі в організації виробничого процесу	Нестабільність законодавчої й виконавчої влади
Маркетингові прорахунки	Нестача твердих контрактів	Ситуація на ринку авіап перевезень вирізняється високою динамікою
Недостатньо швидке й гнучке реагування на вимоги клієнтів (ринку)	Нестача нових контрактів і відмова від укладених	Тривалість процесу внесення змін до конструкторської документації, сертифікації й випробувань нових модифікацій техніки

Загроза	Можливі наслідки	Опис ситуації
Падіння «репутації» продукції, що випускається	Нестача нових контрактів і відмова від укладених	Зрив термінів виконання контрактів
Зовнішньополітичні загрози	Труднощі в організації виробничого процесу, поставок і збуту продукції	Погіршення відносин з країнами-постачальниками і комплектовання і країнами-споживачами, у тому числі з вини

Для забезпечення економічної безпеки на будь-якому машинобудівному підприємстві, у тому числі авіаційно-космічної галузі, мають виконуватися такі дії:

- моніторинг загроз – виявлення потенційних і реальних загроз благополуччю підприємства;
- оцінювання рівня економічної безпеки;
- забезпечення необхідного рівня ЕБ.

Крім того, для авіапромислового підприємства важливою є правильна ринкова політика.

При маркетинговій орієнтації виробництва припускається впровадження нововведень, затребуваних ринком. Основними категоріями маркетингової концепції є потреби, попит, продукт, обмін, угода, ринок.

Шляхи забезпечення маркетингової безпеки:

- реагування на змінення кон'юнктури ринку й, зокрема, на поводження конкурентів;
- запровадження нових технологій;
- освоєння нової наукомісткої продукції;
- поліпшення дизайну і якості продукції, що випускається.

Для забезпечення економічної безпеки підприємства необхідно дотримуватися таких умов:

- захист інтересів підприємства на ринку продукції, що ним виробляється;
- висока ймовірність одержання позитивного результату при реалізації цієї продукції.

Контрольні запитання

1. Назвіть ознаки, що характеризують галузеву специфіку підприємств.

2. Охарактеризуйте причини поточного неблагополуччя підприємств в умовах ринкової економіки.
3. Охарактеризуйте загрози економічній безпеці в промисловості.
4. Назвіть заходи щодо захисту безпеки промислових підприємств.
5. Визначіть загрози економічній безпеці в будівництві.
6. Назвіть заходи щодо захисту безпеки будівельних підприємств.
7. Розкрийте суть загроз економічній безпеці на транспорті.
8. Охарактеризуйте заходи щодо захисту безпеки транспортних підприємств.
9. Проаналізуйте загрози економічній безпеці під час розроблення проекту.
10. Сформулюйте заходи щодо захисту безпеки проекту.
11. У чому полягає особливість загроз економічній безпеці авіапромислового підприємства?
12. Розкрийте суть маркетингової орієнтації виробництва.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Гапоненко, В. Ф. Экономическая безопасность предприятий. Подходы и принципы / В. Ф. Гапоненко, А. А. Беспалько, А. С. Власков. – М. : Изд-во «Ось-89», 2007. – 208 с.
2. Сисоліна, Н. П. Економічна безпека підприємства : навч. посіб. / Н. П. Сисоліна. – Кіровоград : КНТУ, 2014. – 226 с.
3. Математичні методи і моделі ринкової економіки : навч. посіб. / Т. С. Клебанова та ін. – Харків : ВД «Інжек», 2010. – 456 с.
4. Бондар, О. В. Ситуаційний менеджмент : навч. посіб. / О. В. Бондар. – Київ : Центр учбової літ., 2012. – 388 с.
5. Отенко, І. П. Економічна безпека підприємства : навч. посіб. / І. П. Отенко, Г. А. Іващенко, Д. К. Воронков. – Харків : ХНЕУ, 2012. – 256 с.
6. Мойсеєнко, І. П. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства : навч. посіб. / І. П. Мойсеєнко, О. М. Марченко. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 380 с.
7. Филипковская, Л. А. Обеспечение экономической безопасности авиапромышленного предприятия / Л. А. Филипковская, А. Н. Скачков // Экономика та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики. – 2011. – № 2. – С. 100–112.
8. Іванюта, Т. М. Економічна безпека підприємства : навч. посіб. / Т. М. Іванюта, А. О. Заїчковський. — Київ : Центр учбової літ., 2009. — 256 с.
9. Зеркалов, Д. В. Экономическая безопасность [Электронный ресурс] : монографія. – Електрон. дан. – Киев : Основа, 2011. — Режим доступа : https://knastu.ru/media/files/library/zerkalov_d_v_ekonomicheskaya_bezопасnost.pdf
10. Жихор, О. Б. Економічна безпека : навч. посіб. / О. Б. Жихор, Т. М. Куценко. – Харків : ХІБС УБС НБУ, 2013. – 144 с.
11. Уразалієв, Р. М. Узагальнення концептуальних основ економічної безпеки підприємства / Р. М. Уразалієв, Т. Г. Васильців // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук. пр. – Вип. 21.2. – Львів, 2011. – С. 153–158.
12. Судакова, О. И. Финансовая диагностика экономической безопасности предприятия [Электронный ресурс] / О. И. Судакова. – Режим доступа : <http://www.rusnauka.com/TIP/All/Economica/126.html>

Навчальне видання

**Скачков Олександр Миколайович
Філіпковська Лариса Олексіївна**

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА

Редактор О. Ф. Серьожкіна

Зв. план, 2019

Підписано до друку 06.12.2019

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 5,8. Обл.-вид. арк. 6,5. Наклад 50 пр.

Замовлення 370. Ціна вільна

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

[http:// www.khai.edu](http://www.khai.edu)

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001